

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець–Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИК ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

з теми: **ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ЗДО**

Виконав: здобувач вищої освіти
освітньо–професійної програми
Дошкільна освіта
Спеціальності 012 Дошкільна освіта
денної форми здобуття вищої освіти
ЧАЛИЙ Дмитро Дмитрович

Керівник:
ГОРДІЙЧУК Мар'яна Сидорівна
Кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
КРИВОШЕЯ Тетяна Михайлівна
Кандидат педагогічних наук, доцент,
Завідувач кафедри дошкільної освіти
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла
Коцюбинського

Кам'янець–Подільський, 2025 р.

2
ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ЗДО	8
1.1. Поняття лідерських якостей у психолого-педагогічних дослідженнях	8
1.2. Лідерські якості у структурі особистості дитини старшого дошкільного віку.....	15
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ЗДО.....	27
2.1. Методика і організація дослідження	27
РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКС ДІАГНОСТИЧНИХ ЗАВДАНЬ З ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ ПЕРЕДШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	36
3.1. Методичні рекомендації з формування лідерських якостей у дітей передшкільного віку.....	36
3.2. Презентація змісту діагностичних завдань з формування лідерських якостей у дітей передшкільного віку.....	42
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62

Актуальність теми. Сучасне суспільство потребує особистостей, здатних адаптуватися до швидких змін, аналізувати інформацію, приймати рішення та працювати в команді . Формування таких ключових якостей, як лідерська ініціативність і соціальна активність, доцільно розпочинати вже в дошкільному дитинстві . Старший дошкільний вік (5–6 років) є сенситивним періодом розвитку базових рис особистості: саме тоді закладаються фундамент майбутнього характеру, ставлення до себе й оточення, соціальні навички тощо . В Базовому компоненті дошкільної освіти України наголошено на вихованні в дитини таких якостей лідера, як активність, ініціативність, самостійність , що підкреслює державну важливість означеної проблематики. Нормативні документи та освітні програми орієнтують педагогів на розвиток особистісного потенціалу дошкільників, у тому числі лідерських якостей, як одного з пріоритетних результатів освіти.

Питання розвитку лідерських якостей дітей дошкільного віку привертає підвищену увагу науковців та практиків, що підтверджується низкою досліджень українських педагогів і психологів. Зокрема, формування базових якостей особистості, серед яких і лідерські, розглянуто у працях Г. Беленької, С. Васильєвої, В. Маршицької, С. Нечай, О. Остряньської, О. Полякової, В. Рагозіної, О. Рейпольської, Н. Шкляр та ін. Окремі аспекти проблеми висвітлено такими дослідниками, як О. Літіченко (трудова діяльність як засіб виховання лідерських якостей), І. Іванова (лідерство в дитячому колективі) тощо. Наталія Гавриш і Ольга Безсонова підходять до феномену розвитку лідерських якостей дошкільників як до цілісного явища, що охоплює комплекс особистісних рис і здібностей дитини. Н. Гавриш підкреслює, що дорослі мають допомогти кожній дитині стати «господарем власного життя», навчити керувати своїми думками, почуттями та вчинками, брати відповідальність і організовувати інших на добрі справи – саме такі лідерські якості потрібно плекати з раннього віку . У свою чергу, С. Д. Максименко та інші українські психологи відзначають важливість розвитку суб'єктності дитини, її здатності

до самостійного вибору і прояву ініціативи, що є передумовою лідерства. Таким чином, тематике лідерства в дошкільній освіті присвячено значний пласт наукових праць, що підтверджує її актуальність і науково–практичну значущість.

Основні наукові суперечності. Попри значну увагу дослідників до феномену дитячого лідерства, залишається низка суперечностей між теорією і практикою дошкільної освіти. З одного боку, існує об'єктивна потреба суспільства у формуванні лідерського потенціалу підростаючого покоління та визначені державні вимоги щодо розвитку активності й самостійності дітей. З іншого боку, у реальній практиці спостерігаються випадки недостатнього педагогічного забезпечення цього процесу. Так, традиційна система роботи з дошкільниками часто робить акцент на керованості та дисципліні, іноді применшуючи значення дитячої ініціативності та творчого пошуку.

Визначені суперечності дозволяють окреслити проблему даного дослідження: це пошук ефективних шляхів і педагогічних умов розвитку лідерського потенціалу у дошкільному віці в процесі їхньої дослідницької (пошуково–пізнавальної) діяльності. Іншими словами, проблема полягає в тому, як організувати дослідницьку діяльність у закладі дошкільної освіти таким чином, щоб вона максимально сприяла становленню лідерських якостей у дітей відповідного віку. Ця проблема є наразі недостатньо вивченою: хоча М. Ємельянова ще на початку 2000-х років зверталася до питання розвитку лідерських здібностей дошкільників засобами дослідницької діяльності, у вітчизняній педагогіці відчувається брак сучасних прикладних розробок з цієї теми. Таким чином, необхідність розв'язання означеної проблеми зумовила вибір теми даної магістерської роботи.

Мета дослідження. Теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови розвитку лідерського потенціалу дітей старшого дошкільного віку в процесі дослідницької діяльності. Реалізація цієї мети передбачає виявлення сутності понять і підходів до проблеми, аналіз психологічних особливостей старших дошкільників, розробку та впровадження методики організації дослідницько–пошукової діяльності для формування у

дітей базових якостей юного лідера, а також оцінювання ефективності запропонованих педагогічних рішень.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу психолого–педагогічної літератури розкрити зміст ключових понять дослідження – «лідер», «лідерство», «лідерські якості», «лідерський потенціал дошкільника» та «дослідницька діяльність», уточнити їх визначення в контексті дошкільної педагогіки.

2. Проаналізувати вікові та психологічні особливості розвитку особистості дитини старшого дошкільного віку, зокрема її схильності до лідерства, ініціативності, самостійності в діяльності.

3. Діагностувати рівень сформованості лідерських якостей (лідерського потенціалу) у дітей старшого дошкільного віку на початковому етапі дослідження; виявити актуальний стан проблеми в практиці (готовність дітей до проявів лідерства, типові труднощі тощо).

4. Обґрунтувати педагогічні умови та розробити методичні рекомендації щодо розвитку лідерського потенціалу старших дошкільників у процесі дослідницько–пошукової діяльності в умовах закладу дошкільної освіти.

5. Експериментально перевірити ефективність запропонованих форм і методів (парціальної програми дослідницької діяльності) для розвитку лідерських якостей дітей старшого дошкільного віку; проаналізувати результати та сформулювати висновки і практичні рекомендації для вихователів.

Об’єкт дослідження: процес розвитку лідерського потенціалу дітей старшого дошкільного віку в умовах закладу дошкільної освіти.

Предмет дослідження: педагогічні умови, методи і організація дослідницької діяльності дошкільників як засобу формування у них базових лідерських якостей.

Обґрунтування вибору вікової групи. У дослідженні основна увага приділяється старшому дошкільному віку (діти 5–го, 6–го року життя). Саме в цьому віці діти досягають такого рівня психічного і соціального розвитку, який

дозволяє їм проявляти перші лідерські риси в групових видах діяльності (сюжетно-рольова гра, спільні заняття тощо). Психологи відзначають, що в період старшого дошкільництва інтенсивно формуються якості, на які дитина спиратиметься в подальшому житті, у тому числі витримка, наполегливість, самостійність, рішучість і відповідальність. Старші дошкільники вже здатні проявляти ініціативу, наполягати на своїй думці, організовувати однолітків у грі або спільній справі. Ці зародки лідерських якостей надзвичайно важливо підтримати і розвинути до вступу дитини в школу, оскільки без належного керівництва вони можуть згаснути або набувати небажаних форм. Обранням саме старшої вікової групи зумовлено також тим, що в цьому віці діти готові до елементарної дослідницько–пошукової діяльності під керівництвом дорослого: у них достатньо розвинені пізнавальний інтерес, мовлення, уміння діяти за інструкцією, працювати в малій групі, що створює передумови для успішного включення в дослідницькі проєкти. Таким чином, фокусування на дітях 5–6 років дозволяє максимально повно реалізувати мету дослідження і отримати значущі результати.

Дослідження має значення для педагогіки дошкільної освіти. Теоретична цінність роботи полягає в поглибленні наукових уявлень про феномен лідерського потенціалу дошкільника, уточненні понятійного апарату та визначенні психолого–педагогічних передумов його розвитку. Практична (дидактична) значущість роботи полягає в тому, що на основі отриманих результатів розроблено конкретні рекомендації щодо організації дослідницької діяльності з дітьми старшого дошкільного віку для формування у них лідерських рис. Запропоновані в рамках дослідження підходи та методи можуть бути використані вихователями закладів дошкільної освіти у освітньому процесі. Реалізація парціальної програми дослідницько–пошукової діяльності, спрямованої на розвиток лідерського потенціалу, сприятиме збагаченню педагогічної практики ефективними засобами всебічного розвитку особистості дошкільника. Одержані висновки та напрацьовані матеріали можуть бути впроваджені в роботу дошкільних навчальних закладів, використані при підготовці методичних посібників для вихователів, а також у системі

підготовки та підвищення кваліфікації фахівців дошкільної освіти. Таким чином, дана магістерська робота має значний дидактичний потенціал: вона покликана допомогти педагогам у розв'язанні актуального завдання – вихованні активних, ініціативних, відповідальних дітей–лідерів, готових до подальшого навчання в Новій українській школі та успішної самореалізації в соціумі.

Обраний напрям дослідження узгоджується з пріоритетами державної політики в галузі освіти, зокрема з ідеями особистісно орієнтованого і компетентнісного підходів. Рання розв'язання лідерських якостей у дітей розглядається як важлива умова підготовки майбутніх громадян до життя у демократичному суспільстві. У цьому контексті результати роботи можуть сприяти подальшому вдосконаленню змісту і технологій дошкільної освіти України, збагативши їх інноваційними підходами до формування соціально активної, творчої особистості. Зважаючи на виклики XXI століття, такі як потреба в лідерах, здатних генерувати зміни та об'єднувати інших для досягнення спільної мети, дослідження теми розвитку лідерського потенціалу дошкільників є своєчасним і перспективним. Формування з дошкільного віку активності, самостійності, ініціативності та відповідальності відповідає стратегічним завданням реформування освіти і виховання гармонійно розвиненої особистості. Отже, тема магістерської роботи «Розвиток лідерського потенціалу дітей дошкільного віку в процесі дослідницької діяльності» є актуальною, науково обґрунтованою та має значну практичну цінність.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ЗДО

1.1. Поняття лідерських якостей у психолого-педагогічних дослідженнях

У сучасній виховній теорії все більшого визнання набуває думка про те, що з-поміж чинників центральне місце посідає спілкування. З перших днів свого життя дитина відчуває потребу в спілкуванні.

Аналізуючи структуру лідерського потенціалу дошкільника, дослідники зазначають, що він має як зовнішні, так і внутрішні прояви. До зовнішніх належать ініціативність у взаємодії, здатність керувати груповою діяльністю, комунікативна активність. Внутрішній же компонент охоплює здатність дитини до саморефлексії, усвідомлення себе в ролі організатора, саморегуляції поведінки та емоцій, здатності до прийняття рішень і розуміння впливу своїх дій на інших. У цьому контексті дослідниця О. М. Кононко вказує, що розвиток лідерського потенціалу в дошкільному віці передбачає не лише активну участь дитини в колективних іграх, а й глибоке пізнання себе через взаємодію з іншими.

К. М. Whitaker зазначає, що лідерський потенціал формується на стику емоційного досвіду, когнітивної зрілості та соціальної включеності. Водночас дослідниця наголошує: розвиток лідерських задатків у дітей є процесом пізнання як інших, так і самих себе, і він залежить від якості середовища, в якому зростає дитина. Дошкільник через гру і взаємодію з ровесниками переживає перші лідерські ситуації, які супроводжуються емоційними реакціями, зворотнім зв'язком та осмисленням власної поведінки.

Із позицій гуманістичної психології Д. Гоулман акцентує на тому, що емоційний інтелект є ключовою складовою лідерського потенціалу дошкільника, оскільки саме емоційна чутливість до себе й інших дозволяє дитині ефективно взаємодіяти, проявляти емпатію, впевненість, організованість.

Г. В. Товканець у своїх працях наголошує, що лідерський потенціал дошкільника виникає в умовах цілеспрямованої педагогічної підтримки. Вона

розглядає його як результат активної участі в ігрових, пізнавальних, комунікативних ситуаціях, де дитина має змогу діяти ініціативно, обирати стратегії поведінки, керувати взаємодією. Водночас Товканець підкреслює, що розвиток лідерських якостей є не лише педагогічним завданням, а й фактором соціального успіху дитини в майбутньому.

Розглядаючи лідерський потенціал як результат особистісної взаємодії, дослідники підкреслюють важливість емоційного й когнітивного ставлення до інших. Зокрема, В. М'ясищев наголошував, що формування таких якостей, як ініціативність, відповідальність і організаторські здібності, безпосередньо залежить від характеру взаємин дитини з оточенням. У процесі взаємин дошкільник не лише впливає на інших, а й відкриває нові риси у власному «Я», що посилює внутрішню мотивацію до лідерства та самореалізації [42].

Лідерський потенціал дошкільника також є відображенням соціальних і пізнавальних установок, які формуються через мовлення, міміку, жести, поведінкові реакції. Б. Ліхачов зазначав, що потреба в домінуванні або веденні за собою інших є вродженою, і реалізується через різні форми взаємодії – вербальні й невербальні. При цьому саме слово, його інтонаційна насиченість і змістовне наповнення, виступає не лише інструментом впливу, а й засобом внутрішньої трансформації дитини [11].

У контексті педагогіки лідерства важливим є підхід, запропонований М. Лісіною, яка вважала, що основою лідерського потенціалу є самопізнання та самооцінка, що виникають у взаємодії з «іншим». Коли дошкільник отримує відгук на власні ініціативи, він не лише оцінює реакцію партнера, а й уточнює власну позицію, поведінку, емоційну відповідь. Цей зворотній зв'язок стає потужним ресурсом розвитку лідерських якостей [8].

Таким чином, мотиви, які спонукають дошкільника до прояву лідерської поведінки, виникають не лише з потреби бути почутим, а й з потреби пізнати себе через дії інших. Партнер у взаємодії виступає як дзеркало: або як носій подібних рис, що сприяє самоусвідомленню, або як оцінювальний суб'єкт, чия реакція формує самоповагу й ініціативу. Саме на цих внутрішніх

взаємозв'язках і ґрунтується розвиток лідерського потенціалу в старшому дошкільному віці.

Ми акцентуємо увагу на створенні бази особистісної культури дитини, формуванні позитивного образу «Я», розвитку її активної життєдіяльності. У дошкільному віці мають бути в дитини сформовані довірливість, самостійність, відповідальність, а також ініціативність, свобода поведінки, самосвідомість і самооцінка [28, с. 52].

Зміст освітньої лінії «Дитина в соціумі» спрямований на формування у дітей навичок соціально прийнятної поведінки, вміння орієнтуватися у просторі людських стосунків, здатності до співпереживання й співчуття [28, с. 52].

Щодо мовлення – освітня лінія «Мовлення дитини» підкреслює необхідність засвоєння елементарних правил користування мовою в різних ситуаціях, а також формування культури мовлення та спілкування [28, с. 53].

Мовленнєвий розвиток дитини, його вдосконалення – це не лише відображення мовленнєвої взаємодії, а й формування здатності користуватися усіма засобами комунікації (словесними, практичними, невербальними), що забезпечують досягнення комунікативної мети.

Аналіз показує, що в програмі «Малює» значну увагу зосереджено саме на розвитку комунікативних умінь у старших дошкільників як основи культури спілкування. Проте використання програми в ЗДО нині обмежене, хоч останнім часом почастишали спроби її оновлення та переосмислення.

У програмі «Дитина в дошкільні роки» виразно наголошено, що мовлення – вирішальний чинник у повноцінному розвитку дитини. Спілкування відіграє головну роль у мовленнєвому становленні, пізнавальному розвитку та долученні дитини до морально-етичної, емоційної, художньої культури [20].

У Державному стандарті початкової загальної освіти, що розроблений згідно з пізнавальними можливостями дітей молодшого шкільного віку, акцентовано: «всебічний розвиток і виховання особистості» має відбуватися через формування бажання і вміння вчитися, через оволодіння базовими навичками мовлення, читання, обчислення, а також засвоєння навичок здорового способу життя» [53].

Поряд з функціональною підготовкою, зазначено, що учень початкової школи має опанувати достатній особистий досвід культури спілкування та співпраці, що є необхідною умовою ефективної взаємодії у різних видах діяльності. Водночас у структурі освітньої лінії «Дитина в соціумі», у Базовому компоненті дошкільної освіти України (редакція 2021 року), чітко окреслено завдання щодо формування соціальної компетентності: вміння взаємодіяти з іншими, розуміти їхню поведінку, потреби, емоційні стани; дотримуватися правил, норм та домовленостей у спільній діяльності.

Крім того, компонент передбачає розвиток ініціативності, вміння вести за собою, навичок співробітництва, емпатії, розв'язання конфліктів мирним шляхом – тобто рис, які безпосередньо утворюють стрижень лідерського потенціалу дитини дошкільного віку.

Особливої уваги надається таким характеристикам, як самостійність у прийнятті рішень, готовність до висловлювання власної думки, здатність бути відповідальним за свої дії, що підкреслює орієнтацію сучасної дошкільної освіти не лише на соціалізацію, а й на розвиток суб'єктності дитини – основи її майбутньої лідерської позиції.

Психологічні передумови, що сприяють формуванню лідерського потенціалу у старших дошкільників, у сучасних дослідженнях подаються як базові особливості, які закладають основу для розвитку ініціативності, відповідальності, здатності до взаємодії. До таких умов належать:

- соціальна потреба дитини у визнанні та впливі на оточення, що активізує її прагнення бути почутою, обраною, лідируючою;
- орієнтація на дорослого як джерело моральних прикладів та оцінка однолітків, що підсилює мотивацію до прийнятної, організованої поведінки;
- усвідомлення моральних норм не лише як зовнішніх вимог, а як внутрішніх регуляторів взаємодії, що підкріплює прагнення до справедливого впливу;
- розвиток емоційної чутливості, здатність відчувати стан іншого та співвідносити свої дії із загальною атмосферою групи;

– поступовий перехід до підпорядкування особистих мотивів соціально прийнятним нормам, що й забезпечує формування внутрішньої дисципліни й волі [45, с. 13].

Дошкільне дитинство виступає критичним етапом становлення особистості, в якому закладаються якості, що визначають лідера: доброта, сміливість, здатність до допомоги, вміння домовлятися та організовувати інших, бути прикладом у поведінці та діях.

У цей період формуються перші уявлення про соціальні ролі та моделі взаємодії: дитина вчиться орієнтуватися в соціальному просторі – розпізнавати різні типи людей, їхні очікування, потреби, наміри; приймати їхню інакшість і, водночас, відстоювати власну позицію.

У старшому дошкільному віці виникає потреба в самореалізації через соціальну взаємодію, де проявляються риси лідерської ініціативи: вміння запропонувати ідею гри, організувати команду, розв'язати суперечку, виявити турботу про слабшого чи молодшого. Саме в таких ситуаціях зароджується ціннісний фундамент майбутнього лідерства – не авторитарного, а партнерського, людяного, відповідального.

Вагомим інструментом, що забезпечує становлення лідерського потенціалу у старших дошкільників, є мова та мовлення як засоби впливу, вираження думки, аргументації, організації групової взаємодії.

Мовлення дитини не просто віддзеркалює її рівень розвитку — воно є засобом реалізації лідерської позиції. Дитина, яка вміє чітко висловити свої наміри, запропонувати рішення, звернутися до групи, – має вищі шанси бути сприйнятою як лідер. Саме розвинена комунікативна компетентність дозволяє старшому дошкільнику не лише взаємодіяти, а й керувати ситуацією, ініціювати зміни, об'єднувати навколо себе інших.

Здатність вербально керувати і регулювати поведінку однолітків, пояснювати, домовлятися, заспокоювати – усе це прояви лідерської зрілості, що закладається у мовленнєвій активності дошкільника.

Оволодіння дітьми мовою як елементом культури є необхідною умовою формування діалогічного мислення, яке включає не тільки здатність

висловлюватися, а й слухати іншого, розуміти емоційний контекст висловлювання, шукати компромісні рішення. Це важливий крок до розвитку етичного лідерства – відкритого до партнерства, заснованого на взаємоповазі та відповідальності.

У процесі спілкування дитина навчається виявляти ініціативу, досягати бажаного через переконання, а не нав'язування, – а це ключова відмінність лідерського впливу від маніпулятивного або силового тиску.

Крім того, саме мовлення забезпечує самопрезентацію дошкільника у соціальній групі: дитина усвідомлює, як звучить її голос, як реагують на нього інші, як вона сприймається у колективі. Відбувається формування соціального образу «Я», що є основою для рефлексивної самооцінки, притаманної емоційно зрілому лідеру.

Розвиток мовлення тісно пов'язаний із сюжетно–рольовою грою, в якій дитина не лише взаємодіє з партнерами, а й імітує соціальні ролі, зокрема ролі лідера, організатора, ініціатора. У грі формуються навички переконання, планування, розподілу функцій, що відповідає структурі соціального лідерства в дитячому колективі.

Таким чином, мова та мовлення у дошкільному віці – не просто інструмент соціалізації, а фундаментальний механізм становлення лідерського потенціалу, що впливає на формування активної життєвої позиції, внутрішньої мотивації, ініціативності, здатності брати відповідальність за себе та за інших.

Одним із центральних психологічних чинників формування лідерського потенціалу у дітей старшого дошкільного віку є мотиваційна сфера. Саме вона зумовлює готовність дитини до ініціативи, організації, прояву активності у груповій взаємодії. Як зазначає український дослідник Г. Костюк, основою дитячої поведінки є внутрішні спонукання, які формуються у взаємодії з дорослими та однолітками і з часом набувають стійкого особистісного змісту.

У цьому віці мотивація до визнання серед ровесників, бажання бути почутим, «керувати» грою чи ініціювати спільну діяльність – усе це свідчення природного становлення лідерського начала, яке потребує педагогічної підтримки та спрямування. Саме тому роль вихователя полягає не лише в

забезпеченні соціальної взаємодії, а й у створенні умов для розвитку самооцінки, рефлексії та емоційного інтелекту дитини.

За спостереженнями С. Максименка, активне включення дитини в спільну діяльність з однолітками сприяє розвитку її «соціального Я», формуванню відповідальності за спільну справу, вміння домовлятися, вести за собою».

Провідну роль у формуванні міжособистісних відносин, що стимулюють прояви лідерства, відіграє рольова гра. Як показують дослідження американського психолога Дж. Мід, саме через гру дитина не лише моделює соціальні ролі, але й усвідомлює себе в ролі впливової особистості, яка може організовувати, підтримувати, координувати дії інших [Mead, 1934].

Крім того, у контексті теорії лідерства К. Уілбер підкреслює, що вже в ранньому віці проявляється інтегративна поведінка, яка є не просто ініціативою, а бажанням поєднати інтереси групи для досягнення мети. Це є проявом системного мислення, що може бути основою для подальшого розвитку стратегічного лідерства [Wilber, 2000].

Під час міжособистісної взаємодії, яка відбувається в групі однолітків, старший дошкільник набуває досвіду керування поведінкою інших, випробовує моделі впливу – переконання, прохання, пояснення, емоційне заохочення. Як зазначає В. Сухомлинський, у спільній діяльності діти навчаються «бути не лише учасниками, а й організаторами – це справжнє школярство лідерства» [Сухомлинський, 1976].

Таким чином, мотиваційна потреба у визнанні, спілкуванні, впливі на оточення разом із розвиненими міжособистісними навичками формує базовий рівень лідерського потенціалу, що надалі розвивається у більш складні форми: соціальну відповідальність, здатність до переговорів, рефлексивне керування власною поведінкою.

1.2. Лідерські якості у структурі особистості дитини старшого дошкільного віку.

Дошкільний вік є сензитивним для формування базових особистісних рис, зокрема тих, що складають основу лідерського потенціалу: ініціативності, відповідальності, емоційної саморегуляції, вміння взаємодіяти з іншими. Як підкреслює Л. Артемова, у дошкільника формується активна життєва позиція дитини, розвиваються соціальні мотиви поведінки, а особистісні якості набувають більшої стійкості та спрямованості. У дослідженнях М. Задорожної доведено, що в дошкільному віці активно розвивається здатність дитини до самостійного прийняття рішень, управління поведінкою інших дітей під час гри, що є одними з ключових маркерів лідерства [2].

З позицій зарубіжних авторів, дошкільний вік розглядається як критичний період становлення соціального інтелекту. Так, Daniel Goleman наголошує на ролі емоційного інтелекту як підґрунтя для формування лідерських умінь уже з раннього дитинства [3]. Діти, які навчаються розуміти власні та чужі емоції, краще налагоджують контакти, здатні до емпатії та конструктивного впливу на інших – ознак, властивих соціальному лідеру. Albert Bandura, у межах соціально–когнітивного підходу, вказує на те, що діти в дошкільному віці активно наслідують моделі поведінки, які спостерігають у значущих дорослих, що створює підґрунтя для розвитку лідерських стратегій через соціальне навчання [4].

Провідним видом діяльності є гра, яка виступає потужним механізмом розвитку лідерського потенціалу. У процесі сюжетно–рольової гри дитина навчається організовувати інших, планувати спільні дії, розв'язувати конфлікти – тобто реалізовувати базові лідерські функції. Як зазначає О. Раупан, гра сприяє розвитку креативності, соціальної відповідальності та ініціативності, що є необхідними складовими сучасного розуміння лідерства [5].

Таким чином, особливості психофізіологічного розвитку дошкільника, підкріплені педагогічно вивіреною середовищем, створюють сприятливі умови

для поступового формування лідерського потенціалу, що зумовлює необхідність цілеспрямованого педагогічного супроводу цього процесу.

Особливістю дошкільного віку є формування у дитини уявлень про власну індивідуальність і становлення самооцінки, що є важливою передумовою для розвитку лідерських якостей. Як зазначає В. М. Мадзігон, саме в цьому віці починається усвідомлення дитиною свого «Я», з'являється здатність до самоспостереження, що впливає на формування внутрішніх мотивацій до самореалізації [6]. Це підтверджує і шведська дослідниця Gunilla Dahlberg, яка стверджує, що лідерські прояви у дошкільників тісно пов'язані з почуттям автономності, вірою у власні сили та досвідом прийняття рішень у межах дитячого колективу [7].

Дошкільники схильні до активного експериментування з різними соціальними ролями, що створює умови для виникнення як ситуативного, так і стабільного лідерства. У дослідженнях Т. Поніманської підкреслюється, що діти 5-6 років можуть виявляти ініціативу, переконувати однолітків, відстоювати власну позицію – ці ознаки є типовими характеристиками ранніх форм лідерства [8]. Здатність організувати гру, запропонувати цікаву ідею, впевнено комунікувати є одними з основних лідерських маркерів у старшому дошкільному віці. Водночас дослідники вказують на те, що такі прояви потребують педагогічного спрямування, оскільки без нього лідерство може набувати авторитарного або деструктивного характеру [9].

На думку української дослідниці Л. Шульги, вихователь повинен створювати умови для «соціального лідерського моделювання» – ігрових чи пізнавальних ситуацій, у яких дитина вчиться взаємодіяти, домовлятися, відповідати за результат спільної справи [11]. Це передбачає активне залучення дошкільників до групової діяльності, у якій можна виявити, підтримати та розвивати їхні лідерські схильності. Крім того, формування лідерського потенціалу тісно пов'язане з розвитком самоконтролю, емоційної стійкості, вміння працювати в команді – якостей, на які наголошують і сучасні освітні стандарти ЄС щодо громадянської та соціальної компетентності [12].

Наявність у людини потреби в емоційному контакті й усамітненні та рівень їхнього розвитку є, на переконання А. Мудрика, «найважливішими внутрішньоособистісними передумовами її становлення як суб'єкта спілкування». Але самі собою ці потреби не визначають того, як поводить себе та чи інша людина в конкретній ситуації спілкування, яким чином реалізує в ній ці потреби. Настановлення людини на спілкування (як готовності до прояву активності стосовно об'єктів, що передбачає психологічне переживання їхньої цінності) набуває прояву в її ставленні до партнерів. Залежно від змісту цього ставлення, вона може виявляти інтерес до всіх оточуючих або тільки до тих партнерів, які володіють певними особистісними характеристиками. Вона може сприймати потенційних або реальних партнерів із спілкування як завідомо цінних для себе або як неприємних і навіть небезпечних. Вона може ставитися до оточуючих із тією чи іншою мірою зацікавленості, щирості, може очікувати від них альтруїстичної чи егоїстичної поведінки стосовно себе. Усе це, своєю чергою, залежить від рівня сформованості у людини настановлення на товариську чи замкненість [15, с. 22].

Прикладом тренінгового заняття може слугувати тест «Конструктивне зображення людини з геометричних фігур». За допомогою цієї методики можна виявити дітей із лідерським потенціалом шляхом аналізу індивідуальних особливостей особистості. Дитині пропонується зобразити фігуру людини, яка повинна складатися з 10 геометричних елементів (трикутник, коло, квадрат). Розмір фігур можна змінювати, збільшувати або зменшувати, а також накладати одне на одне. Важливо, щоб у зображенні були використані всі три види фігур, а загальна їх кількість дорівнювала 10. Якщо кількість фігур більша чи менша – слід або викреслити зайві, або домалювати відсутні. Дошкільнику пропонується три квадратні аркуші паперу розміром 10x10 см. Кожен аркуш нумерується й підписується. На першому виконується пробне зображення, на другому – основне, на третьому – варіативне. Після завершення всі аркуші збираються для аналізу. У разі порушення інструкції зображення не враховується.

Після аналізу результатів визначаються типи характерів (умовні лідери):

1. Тип – «керівник»;
2. Тип – «відповідальний виконавець»;
3. Тип – «тривожний спостерігач»;
4. Тип – «дослідник»;
5. Тип – «інтуїтивний мислитель»;
6. Тип – «винахідник».

Позаосвітні форми діяльності надають змогу дітям через вільно обрану духовно–творчу, пізнавальну активність пізнавати навколишній світ, розвивати креативність. Завдяки їм діти отримують додаткові знання, життєві навички, закріплюють їх через практичне застосування, формують прагнення до творчості, розвивають організаторські риси.

Різноманітні форми діяльності дозволяють дітям розкривати здібності, відкривати нові знання через самостійне пізнання. Таким чином, у цьому параграфі наведено приклади формування лідерських якостей у дошкільників. Усі описані способи не перевищують вікові можливості дітей, і часто самі діти навіть не усвідомлюють, що колектив покладає на них надії. У більшості випадків вони сприймають це як визнання з боку інших. Вивчення процесу розвитку лідерських якостей у дошкільників Проблема формування позитивних лідерських якостей у дітей дошкільного віку є однією з найважливіших у дошкільній педагогіці та віковій психології. Методики, використані в дослідженні, спрямовані як на вивчення процесів у групі, так і на дослідження особистості дитини–лідера та її позиції серед однолітків. Педагогічна діагностика дозволяє отримати інформацію про рівень сформованості лідерства у дітей, а також коригувати роботу з їх розвитку. Надалі педагог може прогнозувати динаміку формування лідерських рис, використовуючи діагностику як виховний інструмент. Для визначення рівня сформованості лідерських якостей були використані такі рівні:

- ✓ Низький – дитина пасивна, уникає ініціативи, уникає спілкування, потребує допомоги;
- ✓ Середній – виявляє активність, іноді потребує підтримки, може встановлювати комунікацію;

✓ Високий – проявляє ініціативу, організовує інших, охоче спілкується.

Авторська методика «Я – лідер» (адаптована українськими педагогами Л. Шульга, О. Пометун). Вона визначає рівень лідерських, комунікативних, організаторських якостей.

Діти відповідають на 48 тверджень, обираючи оцінку від 1 до 4. Підрахунок балів здійснюється за виключенням певних номерів, щоб визначити достовірність відповідей. Середнє арифметичне визначає рівень сформованості якості.

2) Методика діагностики функціонального лідерства в малих групах (адаптована О. Біляєвою). Визначається місце дитини в структурі групи через анкетування. Учасники обирають партнерів для спільної діяльності, ранжують їх за пріоритетністю. Результати заносяться в таблиці – матриці вибору. Статус дитини є динамічним і залежить від особистісних рис, стилю спілкування. Таким чином, використані методики адаптовані до вікових особливостей дошкільників, є простими у виконанні та інтерпретації, що дозволяє педагогу ефективно планувати розвиток лідерського потенціалу.

Висловлювання без орієнтації на співрозмовника, вважає В. Лавриненко, носять форму монологу, а при монологічному спілкуванні втрачається 50 % інформації [20, с. 48].

Спілкування не можна визначити як передачу або обмін повідомленнями, це процес вироблення нової інформації, загальної для людей, які спілкуються, такої, що породжує або підвищує міру їхньої загальності [34, с. 13].

Вважається, що ігри першої групи є більш продуктивними для розвитку інтелектуальної ініціативи, творчості, а також виникнення нових видів діяльності.

До другої групи належать навчальні ігри – саме сюди входять дидактичні ігри. Однак дорослі можуть організовувати не лише навчальні ігри, а й ті, що призначені для дозвілля, тому до цієї групи також належать дозвіллі ігри.

Третя група – це народні або традиційні ігри.

Усі класифікації, попри різні підходи, ґрунтуються на ідеї, що гра повинна бути невід'ємною частиною життя дітей у дошкільному закладі. А для цього необхідна активна участь вихователів в іграх та їх організації.

Для дошкільників характерна сюжетно–рольова гра. У своєму розвитку така гра проходить кілька стадій:

- ознайомча гра;
- відтворювальна гра;
- сюжетно–відтворювальна;
- сюжетно–рольова гра;
- гра–драматизація.

Багато дослідників вважають сюжетно–рольову гру творчою діяльністю, адже в ній діти відтворюють усе, що бачать довкола себе. Основне завдання вихователя – навчити дітей гратися, підказати сюжет гри. Прикладами сюжетно – рольових ігор можуть бути ігри у «лікарню», «магазин» тощо. «Головне у грі – її колективний характер, адже саме в ході сюжетно-рольової гри діти навчаються спілкуватися між собою, діяти відповідно до певних ролей, озвучувати ці ролі та висловлювати свою думку в процесі гри» [43, с. 82]. Завдання вихователя – насичення дітей новими враженнями, створення позитивної атмосфери, розвиток уявлень про навколишнє середовище.

Дошкільнята люблять ігри з будівельним матеріалом. Їх приваблює робота з піском, снігом та іншим матеріалом. Варто зазначити, що такі ігри подобаються як хлопчикам, так і дівчаткам. Вони розвивають творчість дітей, розширюють знання про колір і форму предметів, розвивають просторову уяву, допомагають створювати різноманітні моделі.

Не менш важливим є те, що всі такі ігри мають груповий характер і сприяють розвитку взаємин, навчають уважному ставленню до інших дітей. Крім того, завдяки таким іграм дошкільники вчаться доводити почате до кінця, бачити результат і користь виконаної роботи. Для таких ігор створюються спеціальні умови: це обладнані місця, підбір іграшково-будівельного матеріалу. Є можливість заздалегідь намалювати на папері задум споруди. Вихователь навчає дітей збирати деталі, скріплювати їх, а також естетично оформлювати.

Сьогодні дуже актуальними є театралізовані ігри. Вони дуже подобаються дітям, адже ті люблять зображати казкових героїв або героїв мультфільмів. Ознайомлення з такими іграми варто починати з перегляду вистав у виконанні дорослих, зокрема – з вистав близьких за настроєм до дитячого сприйняття.

Такі ігри допомагають дітям збагатити словниковий запас, навчають діалогічному мовленню, а також умінню послідовно передавати у мовленні та діях сюжет вистави. Коли діти відтворюють у грі образи улюблених героїв, вони передають основні риси персонажа (доброту, хитрість тощо). Усе це передається у манері гри та сприяє моральному й естетичному розвитку дитини.

Не менш важливими у вихованні та розвитку дітей є рухливі ігри. Вони навчають дітей доброзичливості, вмінню приймати поразку, кмітливості, освоєнню ритмічних рухів, змаганню в швидкості тощо. Такі ігри розвивають командний дух і загальне фізичне виховання, а також створюють сприятливі умови для активної рухової діяльності. Виконання дій у рухливих іграх пов'язане зі сприйняттям довкілля, орієнтуванням у ньому й емоційними переживаннями у колективі. Рухливі ігри дуже різноманітні – передусім це сюжетні та безсюжетні ігри (забави та атракціони).

Музичні ігри можна проводити не лише під час занять, а й в інші режимні моменти життя дошкільнят. Музичний супровід потрібен для будь-яких ігор, проте існують спеціальні музичні ігри. До таких належать хороводи, ігри-імпровазації, ритмічні ігри. Улюбленою музичною грою для дошкільників є хоровод, адже він дає можливість не лише взяти участь, а й співати, відтворювати звуки окремих музичних інструментів. Такі ігри розвивають у дітей вміння впізнавати музику, темп, ритм. Основне завдання вихователя (музичного керівника) у процесі гри – навчити слухати музичний супровід, отримувати емоційний настрій від різних жанрів музики. Завдяки музичним іграм можна виховати естетичне ставлення до дійсності, розвивати музикальність. Організація таких ігор здійснюється разом із музичним керівником, який організовує рухи під музику, допомагає вивчати пісні та ігри.

У дошкільному закладі важливим є інтелектуальний розвиток дитини, тому найчастіше організують дидактичні ігри, метою яких є розумовий розвиток дошкільника. Така гра – це багатопланове педагогічне явище: і метод навчання, і форма навчання, і засіб ігрової діяльності, і засіб всебічного виховання особистості дитини.

Дошкільна педагогіка поділяє всі дидактичні ігри на три види:

- ігри з предметами;
- настільно–друковані;
- словесні.

Розглянемо докладніше. У іграх з предметами можуть використовуватися іграшки та інші реальні об'єкти. У таких іграх діти навчаються порівнювати, знаходити подібності й відмінності між предметами, а також знайомляться з їх властивостями, ознаками (колір, розмір, форма). Такі ігри допомагають розв'язувати задачі на порівняння, класифікацію, встановлення послідовності.

У міру того, як діти засвоюють нові знання, завдання ускладнюються – йдеться про визначення предмета за певною ознакою, об'єднання предметів за спільною ознакою (розмір, форма, колір), що важливо для розвитку логічного мислення.

У дидактичних іграх використовуються різноманітні іграшки з виразними кольором, формою, матеріалом тощо. Усе це дає змогу вихователю вправляти дошкільнят у розв'язанні дидактичних завдань. У таких іграх удосконалюються знання про матеріали, з яких виготовлені іграшки.

Дидактичні ігри проводять з усіма віковими групами, але особливо вони важливі для виховання й навчання дітей старшого дошкільного віку, оскільки сприяють підготовці до школи, розвивають уміння слухати вихователя, знаходити правильні відповіді на запитання, чітко формулювати думки, а також застосовувати знання на практиці.

Цікавими є й настільно–друковані ігри. Існує багато їх різновидів: парні картинки, лото тощо. Відповідно, вони спрямовані на розв'язання різних розвивальних завдань.

Словесні ігри побудовані на словах і діях учасників. Завдяки їм діти навчаються, спираючись на вже наявні уявлення про предмети, поглиблювати знання про них, адже потрібно застосовувати набуті знання в нових умовах. Такі ігри дуже корисні: у них діти самостійно розв'язують мисленнєві завдання, описують предмети, знаходять подібності та відмінності тощо.

Для молодших і середніх груп словесні ігри спрямовані на розвиток мовлення, виховання правильної звуковимови, закріплення словникового запасу та інше.

У старших дошкільників починає формуватися логічне мислення – словесні ігри використовуються для розвитку мисленнєвої діяльності.

Словесні ігри виховують у дітей бажання займатися розумовою працею. У грі мисленнєвий процес протікає активно, а труднощі розумової роботи дитина долає значно легше.

Отже, в дошкільному віці гра – це провідний вид діяльності, у процесі якого відбуваються якісні зміни у психіці дитини.

Розвиток самостійності залежить від того, як вихователі організують умови для ігор, допомагають дітям збагачувати досвід і реалізовувати його в грі, а також надають місце та час для ігор.

У всіх іграх, незалежно від їх спрямованості й характеру, присутні іграшки. Вони спонукають дитину до спільних дій з однолітками й дорослими, дають нові враження. Саме тому у дошкільнят таке велике розмаїття іграшок.

Створення сприятливих умов для ігрової діяльності є важливим чинником успішного виховання дитини в закладі.

Безумовно, дитина, в якій залишилися нереалізованими можливості дошкільного дитинства, може досягти високого рівня розвитку в тій чи іншій освітній галузі. Проте різнобічним її розвиток уже не буде ніколи. Тому айближчі завдання формування якостей, безпосередньо пов'язаних зі шкільним навчанням, не повинні заступати більш віддаленого, проте фундаментального значення дошкільного виховання для формування різнобічно розвиненої особистості, реалізації нею свого особистісного потенціалу. Саме тому «місток», що його прокладає дошкільня до шкільного життя (а не лише до

навчання!), називають «потенціалом особистості», а «деталлями», з яких він вибудовується, постають різні види дитячої активності – фізична, соціально–моральна, пізнавальна, ціннісна, художня, мовленнєва, творча. Якщо в дошкільному дитинстві вдасться побудувати цей «місток», він забезпечить малюкові спокійний перехід до невідомої царини під назвою «Школа» [22, с. 3 8].

Як свідчить аналіз наведеного вище, в програмі «Малятко» надається підвищена увага формуванню в старших дошкільників комунікативних умінь, що покладаються в основу культури спілкування. На жаль, сьогодні ця програма має доволі обмежене використання у дошкільних навчальних закладах, хоча останнім часом активізуються спроби її вдосконалення і надання її «другого життя».

На сьогодні більшість психологів вважають, що лідерські якості – це не вроджені риси, а такі, що формуються упродовж життя. І значна частина таких навичок закладається саме в дошкільному віці, коли дитина потрапляє в нове середовище – колектив однолітків. У поведінці дошкільника можна спостерігати задатки різних лідерських якостей: цілеспрямованості, комунікабельності, наполегливості тощо. Важливо не пропустити ці прояви, а допомогти дитині їх розвинути, щоб у майбутньому вона могла стати справжнім та успішним лідером.

У сучасному світі найважливішими рисами особистості стають активність, мобільність, конкурентоспроможність. Саме ці риси мають визначальне значення у становленні особистості та формуванні лідерських якостей. Їх можна виховувати як у родині, так і в закладі дошкільної освіти. Особливо ефективним є розвиток таких якостей саме в дошкільному закладі, де педагог може спостерігати за дитиною, відстежувати її поведінку, схильності до лідерства і цілеспрямовано їх розвивати – як у процесі занять, так і у позаосвітній діяльності.

Одним із засобів розвитку лідерських якостей у закладі дошкільної освіти є самоврядування. Під час самоврядування діти організують свою діяльність, контролюють її, планують і оцінюють результати. Така діяльність створює

умови для прояву ініціативи, відповідальності, вміння співпрацювати. Вона передбачає співпрацю з вихователем, але більшість рішень приймається самими дітьми, що формує у них навички управління та організаторські здібності.

Ігрова діяльність – провідна форма розвитку у дошкільному віці. У грі дитина вчиться дотримуватись правил, працювати в команді, планувати дії, оцінювати свої та чужі вчинки. Гра формує навички спілкування, самоконтролю, цілеспрямованості. У грі дошкільник починає усвідомлювати себе як частину колективу, відчуває свою роль у загальній справі.

Під час гри розвиваються самооцінка, ініціативність, відповідальність, мовлення, здатність до переконання, вирішення конфліктів. Саме тому гра є ефективним засобом формування лідерських якостей.

Ще однією ефективною формою є тренінги, які дозволяють розвивати кілька лідерських якостей одночасно: впевненість у собі, гнучкість мислення, волюваті якості, адаптивність, комунікабельність. Тренінги передбачають використання активних методів: рольові ігри, проблемні ситуації, кейси. Вони забезпечують практичну можливість реалізовувати лідерський потенціал у безпечному середовищі.

На відміну від пасивного спостереження, тренінг забезпечує активну участь, формування практичного досвіду, що є ключовим для розвитку лідера. Як зазначають українські фахівці (Н. Гавриш, І. Бех, Т. Поніманська), тренінг – це ефективний метод розвитку особистості, що дозволяє дітям здобувати соціальні навички, необхідні для майбутнього.

Отже, методи і форми розвитку лідерських якостей у дошкільників охоплюють освітню і позаосвітню діяльність, ігрові, дослідницькі, тренінгові технології, що забезпечують комплексний підхід до формування особистості лідера в дошкільному віці.

Також, дослідники, які звертаються до вивчення питань, пов'язаних з оптимізацією розвитку різних особистісних характеристик дітей у навчально-виховних комплексах, фокусують увагу на окресленні особливостей функціонування цих закладів, розробці та запровадженні педагогічних умов, орієнтованих на підвищення ефективності вирішення тих чи інших завдань.

Однак, основний акцент робиться на навчальній діяльності дошкільників і молодших школярів. Вивчення особливостей виховної роботи здебільшого обмежується констатацією наявних переваг або недоліків. Не надається належна увага й такій проблемі, як формування у дітей 5 – 7 років основ культури спілкування.

Поняття «культура спілкування» є складним за своєю сутністю. Це підтверджується тим інтересом, який виявляють до його розкриття представники різних галузей наукового знання. Для кращого розуміння сутності культури спілкування, спробуємо розкрити зміст таких понять, як «культура» та «культура спілкування».

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ЗДО

2.1. Методика і організація дослідження

Важливими складовими культури спілкування виступають культура мови і культура мовлення. Автори педагогічного словника А. Коджаспаров та Г. Коджаспарова під культурою мовлення розуміють ступінь досконалості усного та писемного мовлення, який характеризується дотриманням його нормативності, виразності, лексичним багатством, манерою ввічливого звертання до співрозмовника та вмінням із повагою відповідати йому [14, с. 6].

Правомірність поєднання культури спілкування та етикету відстоює В. Шеломенцев. На його переконання, посилення в останні десятиріччя інтересу суспільства до проблем етикету та культури спілкування зумовлено самим життям, коли «замало бути просто освіченим, треба бути інтелігентним». А це означає «бути людиною, котра засвоїла культуру зовнішню і внутрішню» [22, с. 7]. Етикет – найважливіший структурний чинник існування людини в суспільстві і невід’ємна складова загальної культури, що втілюється у сформованому й підтримуваному суспільством порядку спілкування, узвичаєних ритуалах, традиціях і манерах поведінки [22, с. 6]. Іншими словами, етикет – «це сукупність правил поведінки, що стосується зовнішнього вияву людських відносин» [22, с. 21]. Як феномен духовної культури, етикет вимагає від людини знань про світ, здатності самостійно мислити, розрізняти добро і зло, вміти переживати, співпереживати, співчувати, тобто «бути наготові щомиті поводитися згідно з гуманістичними принципами моралі й моральності» [22, с. 11]. Етикет охоплює певні правила і принципи поведінки та стосунків між людьми, які регламентуються суспільством, але не є законодавчо закріпленими [16, с. 9].

Отже, культура спілкування – це норми, способи, форми взаємодії людей, які прийняті в певній соціальній групі як своєрідні еталони спілкування [86].

Окреслюючи сутність культури спілкування, науковці визначають якості і здібності, які входять до цього особистісного утворення.

Згідно з поглядами В. Шеломенцева, з-поміж таких якостей першість належить сумлінності, доброті, вихованості, ввічливості і привітності [228, с. 7].

О. Кульчицька зазначає, що справжня повага – це передовсім дієве, активне бажання зробити людині добро, допомогти їй; це і «справедливе ставлення до людей, і визнання рівності їхніх прав, і довіра до людини, й уважне ставлення до її переконань, інтересів, бажань. Повага виявляється у ввічливості і люб'язності, уважності та делікатності» [13, с. 2].

Щоб спілкування було успішним, наголошує О. Кульчицька, треба навчити дітей не лише чинити відповідно до норм, а й утримуватися від недоречних у даній ситуації дій, слів, жестів, помічати стан інших людей. Пробудити в дитячій душі здатність співпереживати, радіти за інших, співчувати – означає підготувати сприятливу основу для розвитку гуманних почуттів. Від оволодіння культурою спілкування у дитячому віці залежить характер майбутніх стосунків особистості з іншими людьми [33, с. 4]. Сформовані в тій чи іншій ситуації знання, вміння, навички, звички, переносяться на подібні ситуації і людина в новій для неї ситуації вже не шукає нових форм поведінки та спілкування, а використовує ті, що склалися раніше [13, с. 29].

Та чи інша риса характеру виникає у дитини під впливом багатьох обставин життя, виховання, але й, зокрема, за умови, коли люди, які виховують дитину, покладають в основу своїх впливів те чи інше почуття. Ціла низка рис характеру, особливостей дитини формуються у неї саме на основі почуттів (одну дитину соромлять, а іншу за ті самі проступки – карають) [13, с. 4]. Отже, емоційною основою, на якій може будуватися виховання рис характеру, якостей особистості, які складають культуру спілкування, вважає О. Кульчицька, має бути почуття співпереживання, доброти до людей, гуманність.

Правила взаємостосунків, культура спілкування передбачають врахування бажань, інтересів, станів людини, тобто орієнтування на іншу людину. Щоб

виховати культуру спілкування, треба формувати спрямованість на оточуючих людей, розвивати емоційне ставлення до них: співпереживання, співчуття, радість за успіхи іншого. Не менш важливо, щоб правила усвідомлювалися дітьми, були відчуті ними, пережиті, тоді вони стають значущими для дитини, спонукають до моральних дій [13, с. 10]. Уміння зважати на інших людей вимагає не лише здатності бачити стан оточуючих і відгукуватися на нього, а й прагнення подолати особисте бажання поступитися своїми інтересами заради однолітка. Для більшості дошкільників така саморегуляція поведінки ще занадто складна, тому її виховання потребує спеціальної уваги [13, с. 35].

Коли йдеться про розвиток у людини здібностей, умінь і навичок культури спілкування, насамперед маються на увазі засоби спілкування (техніка та прийоми) – тобто те, яким чином людина реалізує певний зміст і цілі спілкування. Техніка спілкування – це «способи передналаштування» людини на спілкування, її поведінка під час спілкування», а прийоми – засоби спілкування, яким людина надає перевагу (вербальні і невербальні). Вибір засобів спілкування зумовлюється культурою людини, рівнем її розвитку, виховання та освіти [16, с. 9].

На важливості оволодіння технікою спілкування акцентує С. Шевчук, розуміючи під цим феноменом сукупність стандартів культурної поведінки, етичних та естетичних норм у використанні вербальних (словесних) і невербальних (погляд, жести, міміка) засобів комунікативної взаємодії. У поєднанні цих елементів у процесі комунікації і вбачається культура спілкування [22, с. 40].

Основу ввічливості складають знання ввічливих слів (вітання і прощання; звернення, прохання, ввічлива відмова; подяка і вибачення; ввічливі слова та фрази у ситуаціях знайомства) і вміння їх використовувати.

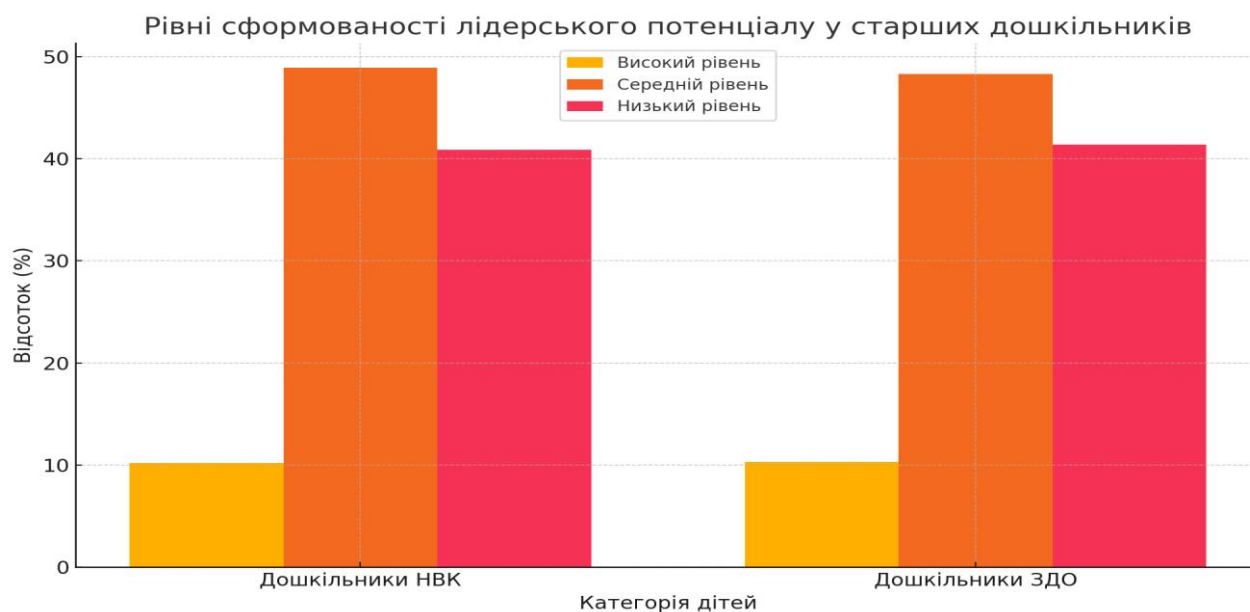
Доброзичливість є основою доброго та дружелюбного ставлення до оточуючих, уміння поступатися, жертвувати своїми інтересами і бажаннями заради інтересів і бажань іншого.

Товариськість передбачає орієнтацію на спілкування, бажання залучатися до нього, вміння поводитися у ситуаціях спілкування (посмішка, погляд у вічі

співрозмовники, рухи і жести, які говорять про повагу, добре ставлення, зацікавленість); це стійке прагнення особистості до контактів з оточуючими, яке поєднується зі швидкістю їх встановлення.

Зважаючи на вікові особливості дітей ів, методами дослідження обрали: індивідуальні опитування, обговорення і програвання ситуацій спілкування, моделювання ситуацій і програвання діалогів, а також педагогічні спостереження.

З метою визначення сформованості показників когнітивного компонента основ культури спілкування, а саме знання слів привітання, прощання, звернення, подяки, вибачення, прохання, ввічливої відмови, проводилося індивідуальне опитування дітей.

Таблиця 1.1

Одним із важливих завдань, що стоять перед педагогом закладу дошкільної освіти, є розвиток лідерських якостей у дошкільників. Експериментальне дослідження показало, що більшість дітей старшого дошкільного віку (70%) потребують додаткової роботи з формування лідерських якостей. Особливої уваги потребують ті діти, у яких рівень сформованості лідерських якостей є низьким (15%), адже в сучасному світі вміння організувати діяльність групи та вести її за собою є надзвичайно затребуваними.

На основі отриманих результатів було розроблено комплекс вправ, спрямований на розвиток і зміцнення лідерських якостей. Однією з головних умов ефективного формування особистості лідера у дошкільному віці є створення такого середовища, у якому дитина зможе проявляти активність та самостійність. Це середовище має бути сформоване педагогом, який для дитини виступає основним авторитетом, носієм цінностей та організатором діяльності.

Успішне формування лідерських якостей можливе лише за умови демократичного стилю спілкування педагога з дітьми, коли кожна дитина може вільно висловлювати думку, брати участь у спільному плануванні, самостійно організовувати власну діяльність. У ЗДО активно впроваджується діяльнісний підхід, який передбачає, що діти самі формулюють проблеми, шукають шляхи вирішення, аналізують, оцінюють та роблять висновки.

У цьому процесі важливо створювати проблемні ситуації, під час яких діти вчаться працювати в парах чи групах, що сприяє розвитку організаторських умінь. Педагог має не лише спостерігати, а й активно спрямовувати розвиток таких умінь. Якщо стиль спілкування педагога є авторитарним, розвиток лідерських якостей буде ускладненим.

Однією з ефективних форм є проведення тематичних занять або «ранкових зустрічей», метою яких є створення умов для розвитку позитивного лідерського потенціалу. Такі заняття варто проводити щомісяця, поступово знайомлячи дітей із поняттям лідерства, його ознаками, можливістю бути лідером у групі.

До прикладу:

1. Заняття «Я і ти» — знайомить дітей з основами ефективного спілкування, вмінням слухати, поважати думку іншого, вирішувати конфлікти мирним шляхом. Діти навчаються будувати стосунки з однолітками на засадах взаємоповаги.

2. Заняття «Хто такий лідер?» — проводиться у формі гри, під час якої діти визначають, які риси притаманні лідеру. Вони працюють у командах, складають визначення поняття «лідер», виконують завдання (наприклад, побудова башти з обмеженням на кількість мовців), після чого аналізують успіх команди та роль лідера.

3. Заняття «Я і моє майбутнє» – передбачає проведення діагностики лідерських якостей, створення мотивації до співпраці, навчання правилам командної роботи. Учитель навчає дітей співпрацювати, підтримувати одне одного, створювати позитивний мікроклімат у групі.

Для дітей, які не вірять у власні сили, педагог може створювати спеціальні ситуації успіху: поступове ускладнення завдань, доручення лідерських функцій, підтримка з боку однолітків. Це сприяє формуванню впевненості у собі.

Розвитку самостійності сприяє також використання ІКТ – створення презентацій, проєктів, відеороликів. Такі завдання пробуджують інтерес, формують відповідальність, ініціативність.

Самоврядування є потужним інструментом формування лідерських якостей. Під його час діти самі організують діяльність, контролюють її, ухвалюють рішення. Самоврядування формує відповідальність, навички планування, самоконтролю.

Педагог має допомогти кожному дошкільнику знайти свій шлях до лідерства, дати можливість відчувати себе важливим учасником колективу. Вся робота має здійснюватися у доброзичливій, радісній атмосфері. Варто враховувати силу гри, візуальних засобів, заохочення та оцінки з боку однолітків і дорослих.

Гра – це ефективний засіб розвитку лідерських якостей. Під час гри дитина ставить мету, планує, керує іншими, розв'язує конфлікти. У груповій грі дитина навчається комунікації, відповідальності, ініціативності. Група обирає лідера, який координує дії, допомагає вирішувати суперечки. Ігри можна адаптувати до будь-якої теми заняття.

Дидактична гра – це важливий елемент розвитку пам'яті, мислення, уяви, психологічної стійкості. Вона формує впевненість, навички взаємодії, згуртовує дитячий колектив. За допомогою гри діти пізнають нове, стають більш активними, відкритими, цілеспрямованими, а розвиток позитивних лідерських якостей у дошкільників є одним з пріоритетів сучасної дошкільної педагогіки. Системна робота у межах занять та позаосвітньої діяльності дозволяє поступово сформуванню у дітей лідерський потенціал. Якщо діти вірять у свої

сили, вони досягнуть поставлених цілей. Запропоновані рекомендації допоможуть педагогам сформувати у дітей лідерські якості, які розвиватимуться й надалі.

Опитування старших дошкільників відбувалося за такими запитаннями:

1. Які слова треба використовувати, коли зустрічаєш знайому дівчинку або хлопчика, дорослого; коли заходиш у дитячий садок?
2. Що треба казати дітям, вихователю, коли йдеш із дитячого садка додому?
3. Що ми кажемо, коли хочемо комусь подякувати?
4. Як ти звертаєшся до друзів / вихователів: на ти або на Ви?
5. Як ти попросиш іграшку в іншої дитини?
6. Якщо ти щось зробив таке, за що хочеш вибачитися, що ти скажеш?
7. Якщо у тебе попросили олівець, але він тобі ще потрібен, як ти відмовиш?

Для першокласників зміст запитань дещо ускладнювався:

1. Якими словами ми вітаємось ?
2. Якими словами прощаємось?
3. Які слова подяки ти знаєш?
4. Як ти звернешся до вчителя / однокласника: на ти або на Ви?
5. Як ти попросиш в однокласника олівець?
6. Які слова вибачення ти знаєш?
7. Як ти відмовиш, коли тебе просять про щось, а ти не можеш цього зробити?

Оцінювання одержаних відповідей відбувалося за такою схемою: правильна відповідь, яка супроводжувалася прикладом або міркуваннями дитини, оцінювалася в 2 бали; коротка правильна відповідь оцінювалася в 1 бал; неправильна відповідь або її відсутність – 0 балів. Найвища кількість балів, яку могла набрати дитина, дорівнювала 14 балам, найнижча – 0 балів.

Після завершення опитування, результати якого фіксувалися для кожної дитини, підраховували загальну кількість балів, яку вона одержала за всіма запитаннями. На основі цього виводився середній бал, який відповідав певному

рівню сформованості в дитини відповідних знань: високому – 14 – 11 балів, середньому – 10 – 5 балів, низькому – 4 – 1 бал.

Інтерпретація результатів свідчить про те, що рівень сформованості лідерського потенціалу за когнітивним компонентом у дітей старшого дошкільного віку є дещо вищим порівняно з молодшими школярами. Зокрема, середній рівень виявився найпоширенішим серед усіх груп дітей, що свідчить про наявність певної бази знань і уявлень про правила поведінки та лідерської взаємодії. Водночас спостерігається незначне зниження частки дітей із високим рівнем у перехідний період до школи, що може бути пов'язано з адаптацією до нових умов освітнього середовища.

Особливу увагу слід звернути на показники низького рівня: як у дошкільників, так і в молодших школярів, він становить близько 38–41%, що вказує на необхідність цілеспрямованої роботи з розвитку когнітивного аспекту лідерського потенціалу – зокрема, засвоєння знань про етикет, моральні норми, правила поведінки та прийняття рішень у соціальних ситуаціях.

Аналогічне опитування проводилося також серед старших дошкільників ЗДО та учнів 1–х класів загальноосвітнього навчального закладу.

Порівняння результатів, одержаних у ЗДО та НВК засвідчило, що між дошкільниками обох установ не існує суттєвих відмінностей за цим напрямом констатувального етапу експерименту.

У першокласників ЗОШ № 1 (м. Київ), так само, як і у першокласників НВК, спостерігається погіршення сформованості досліджуваних знань, свідченням чого є такі результати: високий рівень – 12,5 % учнів, середній рівень – 46,9 % учнів, низький рівень – 40,6 % учнів. При цьому зафіксований у НВК розрив між старшими дошкільниками і молодшими школярами, мав тенденцію до збільшення.

Отже, можна зробити висновок, що у першокласників відбувається погіршення рівня сформованості основ культури спілкування за показниками когнітивного компоненту порівняно з дітьми старшого дошкільного віку.

Знання норм та правил культурного спілкування оцінювалися в два бали; спілкування з дотриманням етикетних норм та правил – в два бали; бажання

спілкуватися та позитивне емоційне ставлення до процесу спілкування – в два бали. До високого рівня відносили дітей, які отримали 6 – 5 балів, до середнього – 4 – 3 бали, важливе значення для сформованості основ культури спілкування мають емоції, зокрема, вміння адекватно проявляти або стримувати свої емоції, розуміти емоції співрозмовника.

Дітям пропонувалося „вступити в розмову”, залучитися до діалогічного спілкування від імені якогось персонажу (перевірка вміння застосовувати вербальні й невербальні способи спілкування, вміння слухати і чути співрозмовника та адекватно реагувати на його слова). При цьому враховували, що діалогічне мовлення припускає очікування відповіді та готовність відповісти самому. Але повноцінним діалогом вважається не просто обмін інформацією, а така взаємодія партнерів, за якої вони виявлять повагу один до одного; це особистісне спілкування – обмін почуттями, переживаннями, пошук взаєморозуміння, пошуки спільних думок, почуттів, переживань, мотивація до співпраці, спільної діяльності. У процесі діалогу з однолітками діти набувають досвіду рівності у спілкуванні; навчаються контролювати один одного та самих себе, говорити більш зрозуміло, зв’язно, ставити запитання, відповідати, розмірковувати, аргументувати, висловлювати пропозиції та побажання [12].

РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКС ДІАГНОСТИЧНИХ ЗАВДАНЬ З ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ У ДІТЕЙ ПЕРЕДШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Методичні рекомендації з формування лідерських якостей у дітей передшкільного віку

У контексті формування лідерського потенціалу дітей старшого дошкільного віку нами було розроблено низку ситуацій, спрямованих на виявлення вміння ініціювати спілкування, підтримувати діалог, демонструвати активність у комунікації та проявляти емпатію до співрозмовника. Такі якості є важливими індикаторами соціальної компетентності та основи майбутнього лідерства. Під час проведення діагностики дошкільникам пропонувалося програти запропоновані ситуації у формі рольової гри з можливістю творчого самовираження:

Для програвання діалогу пропонувалися розроблені нами ситуації такого змісту:

1. Коза–Дерева запитала Котика, Півника і Зайчика, що цікавого вони побачили під час прогулянки.

Котик...

Півник...

Зайчик...

2. Троє братів–козаків збудували собі курені. Вони зустрілися на галявині та почали розповідати один одному, які зручні та гарні в них житла.
3. Івасик–Телесик прийшов у гості до своєї матері після подорожі. Вони привіталися, і мати запросила його на вечерю з узваром та пирогами.
4. Оленка (з казки «Оленка і Іванко») прийшла до бабусі, щоб дізнатися, як вона себе почуває і чи не потребує допомоги.

Методика оцінювання враховувала такі параметри:

– уважне слухання співрозмовника, ініціативність у діалозі, вживання ввічливих слів, дотримання норм комунікативної культури – 7–9 балів (високий рівень);

– переважно правильні відповіді без глибокої взаємодії – 4–6 балів (середній рівень);

– неуважне слухання, рідкісне використання форм ввічливості – 1–3 бали (низький рівень).

Результати, отримані серед дошкільників у закладах дошкільної освіти (ЗДО) та навчально–виховних комплексах (НВК), засвідчили:

– високий рівень лідерського потенціалу продемонстрували 7,2% дошкільників НВК і 6,9% дошкільників ЗДО;

– середній рівень – по 47,9% у НВК і 48,3% у ЗДО;

– низький рівень – 44,9% у НВК і 44,8% у ЗДО.

У молодших школярів показники були нижчими, що свідчить про певне зниження ініціативності та соціальної активності після переходу до нової ланки освіти. Так, у першокласників НВК високий рівень продемонстрували 6,2%, а в ЗОШ — лише 3,1%; середній рівень – по 46,9%, а низький рівень – 45,9% та 50% відповідно.

Ці результати підтверджують важливість збереження наступності у вихованні та розвитку лідерських якостей, а також необхідність впровадження педагогічних технологій, що підтримують активну комунікацію, самореалізацію та емоційну відкритість дошкільників як майбутніх лідерів.

З метою виявлення сформованості лідерського потенціалу також проводилися цілеспрямовані педагогічні спостереження за такими параметрами:

– систематичність використання дітьми етикетних норм і правил спілкування (постійно дотримується, іноді, ніколи не дотримується або лише після нагадування вихователя/вчителя);

– поєднання вербальних і невербальних засобів спілкування (взаємовідповідність, невідповідність одних іншим);

– ставлення до спілкування (активно залучається; відсутність ініціативи, але за умов безпосереднього звертання до неї, дитина йде на контакт, підтримує розмову; негативне ставлення);

– уміння вступати в спілкування, підтримувати і завершувати розмову відповідно до норм і правил культури спілкування.

Оскільки означені спостереження проводилися в природних умовах, у ролі експертів виступали вихователі дошкільного навчального закладу і вчителі початкових класів, які не були задіяні в констатувальному етапі експерименту.

Отримані результати показали, що серед старших дошкільників НВК високий рівень сформованості основ культури спілкування за цими показниками мають – 7,2 % дітей, середній рівень – 47,9 % дітей, низький рівень – 44,9 % дітей.

У ЗДО діти розподілилися таким чином: високий рівень – 6,9 % дітей, середній рівень – 48,3 % дітей, низький рівень – 44,8 % дітей.

В узагальненому вигляді високий рівень сформованості основ культури спілкування виявило 9,4 % дітей 5 – 7 років, середній рівень – 48,2 %, низький рівень – 42,4 % дітей 5 – 7 років. Водночас спостерігається зниження високого і середнього рівнів сформованості основ культури спілкування після переходу дітей з дошкільного навчального закладу до початкової школи.

З метою виявлення рівня сформованості лідерського потенціалу у дітей віком 5–7 років було використано індивідуальне опитування, а також обговорення і програвання проблемних ситуацій. Результати, отримані в ході опитування, не мали суттєвих відмінностей від одержаних у процесі обговорення проблемних ситуацій, що свідчить про достовірність отриманих даних.

Процедура роботи:

Дітей знайомили із ситуаціями, які містили прояви лідерських або антиповедінкових дій, і пропонували виправити виявлені недоліки, прокоментувати їх і відтворити «нормативну» поведінку.

Ситуації для обговорення та програвання з дітьми старшого дошкільного віку:

1. Ситуація 1: Марічка організовує гру для своїх друзів, але не враховує їхні побажання.

✓ Запитання: Як Марічка могла б діяти, щоб стати справжнім лідером у грі?

- ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію з урахуванням думок усіх учасників.
2. Ситуація 2: Олег допомагає новенькому хлопчику знайти своє місце в групі.
 - ✓ Запитання: Які лідерські якості проявив Олег?
 - ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію, демонструючи підтримку новачка.
 3. Ситуація 3: Ірина вирішує конфлікт між двома друзями, пропонуючи компроміс.
 - ✓ Запитання: Які навички допомогли Ірині вирішити конфлікт?
 - ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію, демонструючи вміння знаходити спільне рішення.
 4. Ситуація 4: Дмитро бере на себе відповідальність за підготовку до свята.
 - ✓ Запитання: Як Дмитро проявив лідерські якості під час підготовки?
 - ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію, демонструючи організаторські здібності.
 5. Ситуація 5: Світлана заохочує інших дітей до участі в спільному проєкті.
 - ✓ Запитання: Які методи використала Світлана для мотивації групи?
 - ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію, демонструючи вміння надихати інших.
 6. Ситуація 6: Андрій організовує чергування в групі, розподіляючи обов'язки.
 - ✓ Запитання: Як Андрій продемонстрував лідерські навички в організації роботи?
 - ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію, демонструючи вміння керувати групою.
 7. Ситуація 7: Олена підтримує товариша, який зазнав невдачі в грі.
 - ✓ Запитання: Які лідерські якості проявила Олена, підтримуючи друга?
 - ✓ Пропозиція: Відтворити ситуацію, демонструючи емпатію та підтримку.

Діти активно залучалися до обговорення запропонованих ситуацій і виявили різний рівень сформованості лідерських якостей. Щодо відтворення ситуацій, воно було дещо гіршим: діти не завжди дотримувалися принципів лідерської поведінки, лише невелика їх кількість продемонструвала позитивне ставлення до процесу лідерства.

Оцінювання відповідей дітей та їхньої поведінки здійснювалося за такою схемою:

- Знання принципів лідерської поведінки – 2 бали
- Дотримання лідерських принципів у спілкуванні – 2 бали
- Бажання брати на себе відповідальність та позитивне ставлення до лідерства – 2 бали

Узагальнення результатів, одержаних за допомогою цієї методики, засвідчило, що на високому рівні сформованості лідерського потенціалу перебуває більше дошкільників, ніж молодших школярів. На середньому рівні кількість респондентів була однаковою. До низького рівня сформованості лідерського потенціалу віднесли більшу кількість молодших школярів.

Один із напрямів констатувального етапу експерименту передбачав проведення педагогічної діагностики серед педагогів – вихователів і вчителів, які працюють зі старшими дошкільниками і першокласниками в навчально–виховних комплексах, а також у дошкільних навчальних закладах та загальноосвітній школі. Її зміст спрямовувався на виявлення місця, яке посідають питання формування основ культури спілкування у виховній роботі, яка проводиться з дітьми, підготовленості вихователів і вчителів до належної реалізації цієї роботи (включення тематики, пов'язаної з культурою спілкування, до планів виховної роботи, реальні дії вихователів і вчителів з формування у дошкільників й учнів перших класів основ культури спілкування).

Аналіз планів виховної роботи показав, що вихователі дошкільних навчальних закладів загалом надають достатню увагу ознайомленню дітей старшого дошкільного віку зі словами ввічливості й виробленню в них звички вживати їх у відповідних ситуаціях (опрацьовуються теми «Вітання і прощання», «Як звертатися по допомогу», «Щоб жити дружно», «Будемо ввічливими»).

Ця думка набула підтвердження в процесі опитування вихователів: 53,4 % респондентів зазначили, що систематично розповідають дітям про такі слова, цілеспрямовано вправляють дошкільників у повсякденному їх використанні

(слова вітання і прощання, подяки, прохання). 41,3 % вихователів на додаток до цього звертають увагу батьків на необхідність привчання дитини до вживання ввічливих слів. 5,3 % вихователів привчають дітей до вживання відповідних мовних зразків й у відносинах з однолітками.

3.2. Презентація змісту діагностичних завдань з формування лідерських якостей у дітей передшкільного віку

На сьогоднішній день зростає інтерес до ефективного педагогічного супроводу, підтримки та розвитку дитячого лідерства. Розробляються конкретні педагогічні ситуації та технології, що сприяють процесу виховання лідера. Багато українських науковців працюють над створенням програм і методик розвитку лідерських якостей у дітей дошкільного віку. Ми поділяємо точку зору, що в кожній дитині закладений певний лідерський потенціал – ті особистісні якості, які можуть допомогти стати лідером, однак для їх реалізації необхідно створити відповідні умови.

Вихователі практики в місті Київ реалізують програми з виявлення та розвитку лідерського потенціалу дітей дошкільного віку. У рамках закладу освіти № 1 функціонує гурток «Лідерчик», де з дітьми проводяться тренінгові заняття, спрямовані на розвиток комунікативних і лідерських навичок, умінь самоаналізу та рефлексії. Одне з таких занять, розраховане на три години активної діяльності, складається з трьох частин: знайомства, основної та підсумкової. У вступній частині проводяться вправи на створення доброзичливої атмосфери. Основна частина передбачає вправи «Я – лідер», «Коло і Я», «Без капітана», а також творче завдання «Подорож із лідером».

Завершення заняття відбувається за допомогою вправи «Свічка» та рефлексії. На базі ЗДО № 347 у Києві реалізується програма з дошкільного самоврядування, яка спрямована на розвиток організаторських здібностей, умінь співпраці, соціальної активності та громадянської позиції дошкільнят. Ключовим органом виступає Рада малюків, до якої входять найактивніші вихованці. Метою програми є розвиток лідерських якостей дошкільнят у різних видах діяльності, що мають особистісну значущість. Завданнями програми є розвиток комунікативних здібностей, формування вміння співпрацювати, самостійно приймати рішення, розвивати цілеспрямованість та самоконтроль.

У ЗДО № 5 м. Києва також реалізується модель безперервності дошкільного самоврядування як чинник розвитку лідерських якостей. Освітній процес доповнюється системою традицій, календарних подій, додаткових освітніх активностей та проєктною діяльністю. Цікавим є використання ігрових технологій типу «Демократична республіка», коли діти самостійно обирають «рада садочка» та планують заходи.

Мета програми – виховання громадянина з високим рівнем культури та свідомою позицією, який прагне вдосконалення особистості, суспільства і країни.

Завдання: створити умови для участі дітей у плануванні та реалізації виховного процесу; формувати бажання самовдосконалення; виховувати відповідальність за себе, родину та країну; забезпечити простір для самореалізації; організувати співпрацю дітей і дорослих.

Програма реалізується в кілька етапів, і результативність оцінюється через діагностику початкового й підсумкового рівнів сформованості лідерських якостей у дітей. Наприклад, у процесі сюжетно-рольової гри «Будівництво», коли діти самостійно розподіляють ролі і завдання, активно проявляється ініціативність та організаторські здібності. Один з дітей може взяти на себе функції координатора, запропонувати план будівництва та залучити інших до його реалізації. Це яскравий приклад формування лідерського потенціалу через ігрову діяльність.

Ще одним прикладом є організація міні-проєкту в умовах ЗДО, наприклад, «Допоможемо птахам взимку», де діти разом з вихователем виготовляють годівнички. Дитина, яка виявляє ініціативу, координує виготовлення, пропонує власні ідеї та заохочує інших долучитися, демонструє такі риси, як відповідальність, впевненість у собі та вміння надихати.

У ході проведення тематичного тижня «Моя країна – Україна» дошкільники беруть участь у створенні спільної символічної мапи України. Діти, які беруть на себе організацію матеріалів, звертаються до однолітків з пропозиціями та висловлюють власні бачення, розвивають навички комунікації, вміння переконувати та співпрацювати. Такі приклади свідчать про те, що

педагогічно організоване середовище з відповідними видами діяльності створює умови для природного формування лідерських якостей у старших дошкільників.

Конкретні приклади прояву лідерських якостей у дошкільників:

1. Під час сюжетно–рольової гри «Дитячий садок» одна з дівчаток організувала всіх дітей навколо і розподілила ролі – вихователь, діти, кухар, демонструючи ініціативність та організаторські здібності.

2. У творчому конкурсі на виготовлення колажу до Дня матері хлопчик сам запропонував ідею композиції, згуртував навколо себе однолітків, розподілив завдання та відповідав за результат.

3. Під час занять із конструювання одна з дітей запропонувала власний проєкт будиночка, зуміла переконати інших у доцільності свого задуму та координувала процес його створення.

4. У ході щотижневого прибирання ігрової зони дівчинка взяла на себе ініціативу організувати всіх на роботу, пояснивши кожному, що треба зробити, мотивуючи прикладом і похвалою.

5. На ранковому колі хлопчик виявив готовність представляти інтереси групи, озвучивши побажання щодо нових ігор, тим самим продемонструвавши лідерські якості у сфері комунікації та прийняття рішень.

6. Під час рухливої гри на вулиці дитина зуміла згуртувати навколо себе дітей, запропонувавши власні правила гри та дотримання черговості, що свідчить про її здатність до конструктивного лідерства.

Дитина співчуває, розуміє, готова прийняти її повністю, навіть із недоліками . Адже діти вразливіші за дорослих. Тому дія низької самооцінки відбивається на них більшою мірою. Невротичний розвиток за психоастеничним (від «астенія» – безсилля, слабкість) типом починається з переживання низької самооцінки, спричиненої ставленням дорослих [21, с. 6].

Дошкільний вік є найсприятливішим періодом для освоєння різних форм взаємодії дитини з однолітками, що дає можливість досягти позитивних результатів у розвитку особистості в умовах спільної діяльності. Важливим фактором є те, що взаємовідносини з однолітками дозволяють дитині жити і

діяти без втручання дорослого, а також надають майданчик для випробування себе та своїх можливостей.

У педагогіці колектив дошкільнят називають «дитячим співтовариством – група дитячого садка як соціальна спільнота, що об'єднує дітей спільними цілями, спільною діяльністю та переживаннями».

Для такого співтовариства характерні певні риси:

- організатор і керівник співтовариства – це дорослий-педагог;
- легко виникають колективні зв'язки і так само легко розпадаються;
- особистісні взаємовідносини, засновані на симпатіях і різних інтересах до однолітків;
- відсутність громадської думки;
- у співтоваристві не виробляються власні норми і правила поведінки (цим переважно займається вихователь).

Дошкільний колектив дитини – це база для набуття соціального, морального, ігрового та інших досвідів. Також важливий досвід колективної поведінки, який дошкільник набуває під керівництвом педагога, як підлеглого, так і керівника. Звичайно ж, дошкільний колектив – це можливість проявити лідерські якості дитини.

Тема лідерства привертала увагу вчених протягом багатьох століть, від Конфуція і Аристотеля до вчених сучасності. Більшість людей не можуть самостійно приймати рішення, сумніваються у своїх переконаннях, а ось з появою лідера (вождя) вони йдуть за ним, вірячи в нього. Так відбувається і у дітей.

Можна виділити основні завдання формування дитячого співтовариства:

- створення гуманних відносин у дитячому колективі, тобто дружнє ставлення, повага до своїх однолітків, взаємодопомога та інше;
- залучення дітей до життя в колективі, тобто грати, вчитися разом з усіма, в групі;
- діти повинні враховувати інтереси один одного, а іноді й підпорядковувати свої інтереси інтересу колективу;
- повинні навчитися піклуватися і допомагати один одному.

Виділяють наступні етапи становлення дитячого співтовариства:

- 3–5 років – це створення передумов дошкільного співтовариства;
- 5–6 років – організація співпраці між дітьми в малих групах;
- 6–7 років – розвиток міжгрупових взаємодій.

Перший етап проходить під керівництвом вихователя, у дітей формується уявлення про норми відносин у колективі, з'являється інтерес до життєдіяльності групи, до однолітків. У результаті виникають ігрові угруповання по 3–5 дітей – це і є початковий етап згуртування дитячого колективу.

Завданням другого етапу є посилення цих угруповань, вони стають більш стійкими і тривалими. Роль вихователя проявляється в тому, що він організовує дитяче співтовариство і розподіляє обов'язки, вчить проявляти почуття доброти, чуйності, відповідальності.

Третій етап характерний зростанням самостійності дітей і передбачає виховання у дітей навичок самоорганізації. Зростає кількість учасників цих угруповань. Старші дошкільники вже самі об'єднуються в угруповання залежно від виду діяльності і самостійно розподіляють ролі в іграх та регулюють взаємовідносини в групі. На цьому етапі відкриваються великі можливості для об'єднання малих підгруп в одну велику групу для спільної діяльності дітей. На третьому етапі вихователь вже переходить від прямих впливів на дітей до непрямих методів керівництва дитячим колективом.

Взагалі, взаємовідносини в дошкільному закладі між однолітками складні і неоднозначні, тому що з одними однолітками, які, наприклад, придумують цікаві нові ігри, діти тягнуться, хочуть з ними грати, а інших дітей уникають, незважаючи на те, що вони мають такі ж якості. Іноді дитячі лідери навіть у більшій мірі, ніж вихователі, задають тон життя в групі, а авторитет і сила їх впливу на інших дітей можуть перевищувати вплив дорослих.

За особливостями поведінки та рисами характеру дошкільнят можна виділити кілька груп:

- лідери та організатори, мають цілеспрямованість;

- активісти, мають особисту ініціативу, але твердість характеру не обов'язкова риса;
- виконавці;
- одинаки, діти, які живуть своїм життям;
- бунтарі, діти, які вступають у боротьбу проти лідера і правил, встановлених у колективі;
- переслідувані члени колективу.

Наявність будь-яких груп у колективі свідчить про вибірковість спілкування між дошкільнятами. Одні діти можуть почуватися впевнено тільки поруч з рішучими, сильними дітьми, інші, навпаки, шукають компанію більш тихих і пасивних дітей.

Взаємовідносини між дошкільнятами починають розвиватися поступово. Наприклад, якщо молодші дошкільнята (ясла) мало контактують і грають у спільні ігри, то кількість контактів між однолітками в старшому дошкільньому віці та спільних ігор значно зростає. А з розвитком мови у дитини починає формуватися здатність оцінити особистісні якості інших членів колективу, і тут уже особистісні якості дитини починають виступати фактором, що регулює взаємовідносини між дітьми. Одним з важливих об'єктів для оцінки тут уже стає вчинок особистості.

Вік дошкільника (3–7 років) можна вважати початком періоду формування особистості дитини, в цей час створюється набір якостей, який визначає подальший статус дошкільника в колективі (групі). Тому, починаючи з цього віку, велике значення набуває оцінка особистісних якостей дитини іншими однолітками,

1.2. Портрет дитини–лідера старшого дошкільнього віку

Перш ніж скласти портрет дитини–лідера дошкільнього віку, варто поставити запитання: хто така дитина-дошкільник? Адже це не просто малюк, який ще не ходить до школи. Дошкільник – це цілий світ зі своїм поглядом, прагненнями й перш за все – дослідник, який хоче змінювати навколишній світ.

Сучасна дитина–дошкільник – це мешканець XXI століття, століття стрімкого розвитку високих технологій в усіх сферах життя людини, що спричиняє як позитивні, так і негативні зміни в організації дошкільної освіти.

Старший дошкільник має володіти певними навичками, такими як уважність, спостережливість, кмітливість, здатність до аналізу, самооцінки, а також уміння співпрацювати з однолітками.

Нарешті, «лідер–дошкільник – це активна особистість, здатна самостійно виявляти ініціативу, змінювати ситуацію, координувати дії інших, організовувати групу та вести її за собою» [3, с. 19]. Така дитина може впливати на колектив, не будучи формальним лідером. Важливо відзначити, що лідер – не те саме, що організатор чи керівник: він об'єднує та спрямовує дії групи, яка приймає його авторитет.

Останніми роками в підходах до виховання дітей відбулися значні зміни. Якщо раніше дітей навчали скромності, стриманості та прагненню «бути як усі», то нині їх вчать бути особистостями, лідерами, тобто розвивати високу самооцінку для подальшого успіху в дорослому житті.

Часто батьки замислюються над тим, чи є їхня дитина лідером, лише коли вона досягає підліткового віку, хоча слід звертати увагу на це ще з раннього дитинства. Розпізнати дитину–лідера можна вже у трирічному віці: її оточують інші діти, з нею діляться іграшками та ласощами, вона очолює ігри, вигадує нові правила, часто виконує провідні ролі. Таку дитину ставлять у приклад та доручають їй відповідальні завдання в дитячому садку.

Складові лідерства – це передусім самостійність, самоповага та віра у власні сили [7].

Спробуймо змалювати портрет дитини–лідера дошкільного віку. Така дитина не керує за допомогою криків чи наказів. Вона знає, як зацікавити інших у грі, може пояснити правила, не боїться конфліктів та відповідальності. Зовні вона може не робити нічого особливого, однак вирізняється з–поміж інших і притягує увагу.

Справжній лідер – це лідер у всьому: і вдома, і в дитячому колективі.

У такої дитини особливий стиль мислення – вона планує, прораховує різні варіанти. Такі здібності можуть проявитися вже у трирічному віці.

«Самостійність дитини–лідера передусім проявляється в тому, що такі діти не чекають, поки дорослі вирішать за них – вони можуть самостійно організувати гру або знайти собі заняття» [11, с. 59].

У таких дітей рано проявляється інтерес до поведінки інших людей, міжособистісних стосунків. Вони дуже спостережливі. Дитина–лідер має хист до переконання: вона може переконати однолітка поділитися іграшкою не обманом, а аргументацією вигоди для іншого.

Часто така дитина виконує роль судді або посередника під час конфліктів.

«У дитячому колективі лідер — це авторитетна особа, якій однолітки надають право приймати відповідальні рішення, тобто це дитина, яка відіграє центральну роль в організації спільної діяльності й стосунків у групі» [15, с. 89].

Сім'я – джерело, звідки бере початок емоційне життя дитини. Від сім'ї багато в чому залежить, на які явища довколишнього світу будуть спрямовані її почуття. Якщо родина живе не тільки своїми особистими турботами, значно посилюється її позитивний емоційний вплив на дітей [17]. Для сім'ї характерна емоційність взаємин між близькими людьми, які об'єднані почуттям любові. Отже, емоційні переживання дитини залежать насамперед від сімейного виховання. Радісні переживання від спілкування з дорослим, емоційний комфорт – сприяють емоційному розвитку зростаючої особистості, розширенню її емоційної сфери [11, с. 9-10].

У сучасній педагогічній і психологічній науці активно досліджується проблема раннього виявлення, формування та розвитку лідерського потенціалу у дітей дошкільного віку. Це зумовлює пошук нових ефективних підходів до організації освітнього процесу у закладах дошкільної освіти.

Дошкільник входить у нове соціальне середовище – дитячий колектив, у межах якого відбувається активне навчання, розвиток і виховання особистості. Колектив, у свою чергу, має забезпечити врахування індивідуальних інтересів дитини, сприяти узгодженню особистих бажань із загальними прагненнями

групи, формуванню взаємної вимогливості, співпраці, колективної відповідальності та організованості.

У процесі організованої діяльності дошкільників формуються новоутворення, що є показниками зрілості на даному віковому етапі, зокрема:

- здатність до вольової регуляції поведінки;
- формування елементарної рефлексії;
- розвиток уміння планувати власні дії;
- орієнтація на думку ровесників і дорослих;
- поступове усвідомлення соціальних ролей.

Ці особливості підтверджують необхідність створення умов для прояву особистісної активності дошкільника та формування у нього лідерських якостей. Оптимальним засобом є впровадження особистісно орієнтованого підходу, що враховує індивідуальні потреби, інтереси, темперамент і соціальний досвід дитини.

Колектив у закладі дошкільної освіти зазвичай є малою соціальною групою, в якій кожна дитина має можливість брати участь в активній взаємодії. Важливими характеристиками дитячого колективу виступають:

- емоційна згуртованість (мікроклімат);
- рівень соціальної інтеграції дитини в групу;
- наявність позитивних міжособистісних контактів;
- можливість прояву ініціативи та відповідальності;
- підтримка з боку дорослих у прийнятті соціально значущих рішень.

До структурних характеристик дитячого колективу належать:

- комунікативна структура – як організовується обмін інформацією між дітьми;
- соціометрична структура – взаємні симпатії, популярність, рівень прийняття дитини в групі;
- структура впливу – які діти впливають на групу, кого наслідують, хто проявляє лідерство.

Показниками ефективного колективу в ЗДО виступають:

- згуртованість;

- прийняття спільних норм і правил;
- позитивна емоційна атмосфера;
- відкритість до взаємодії;
- відсутність агресивного чи авторитарного впливу.

Дитячий колектив виступає сприятливим середовищем для формування таких лідерських якостей, як:

- уміння домовлятися;
- вміння вести за собою (у грі, в діяльності);
- здатність пропонувати ідеї та організовувати інших;
- самостійність у прийнятті рішень;
- відповідальність за спільний результат.

Як стверджує В. Сухомлинський, саме в дитячому колективі відбувається засвоєння моральних норм, формуються етичні орієнтири, набувається досвід соціальної взаємодії. Саме тому важливо створити умови, за яких кожна дитина матиме змогу розкрити власний потенціал, зокрема й лідерський.

Розвиток лідерських якостей у дошкільників у контексті колективної діяльності забезпечується через:

- проведення колективних творчих справ;
- організацію сюжетно-рольових та командних ігор;
- делегування дітям відповідальних соціальних ролей (наприклад, «помічник вихователя», «організатор гри»);
- підтримку ініціативи дитини;
- позитивне підкріплення лідерських проявів.

Таким чином, формування лідерських якостей у дітей дошкільного віку тісно пов'язане зі структурою й емоційним кліматом дитячого колективу, а також із педагогічною підтримкою дорослого, який має стимулювати соціальну активність дитини та забезпечувати умови для її самореалізації.

Сучасна система дошкільної освіти України орієнтується на всебічний розвиток особистості дитини, створення умов для формування ініціативного, відповідального, самостійного покоління, здатного до взаємодії в соціумі. Особливо актуальним є розвиток лідерських якостей у дітей саме в старшому

дошкільному віці, який вважається сенситивним періодом для становлення особистісного потенціалу.

Дослідження українських педагогів і психологів (О. Кононко, І. Бех, В. Сухомлинський, Т. Поніманська) засвідчують, що основні передумови розвитку лідерських якостей формуються у процесі активної соціальної взаємодії. Участь дитини в різних видах діяльності, зокрема ігровій, пізнавальній, трудовій, сприяє розвитку таких якостей, як ініціативність, рішучість, відповідальність, наполегливість, вміння вести за собою.

Ключову роль у формуванні лідерського потенціалу відіграє організація соціокультурного простору в закладі дошкільної освіти. Це середовище має бути наповнене змістовною діяльністю, що дозволяє дитині самостверджуватися, розвивати емоційний інтелект, комунікативні навички, приймати рішення та впливати на однолітків у позитивному сенсі.

Гра як провідна діяльність у дошкільному віці, за словами В. Сухомлинського, є «вікном у духовний світ дитини». У сюжетно-рольових, драматизованих та дидактичних іграх дошкільник навчається взаємодіяти, дотримуватися правил, розподіляти ролі, що є важливим етапом формування лідерського стилю поведінки.

Згідно з Концепцією розвитку освіти України та Базовим компонентом дошкільної освіти (ред. 2021 р.), важливими принципами організації освітнього процесу є гуманізм, культуровідповідність, індивідуальний підхід і демократизація. Ці принципи безпосередньо корелюють з умовами для розвитку лідерського потенціалу в дітей.

Одним із ефективних засобів виступає використання соціокультурної діяльності, яка включає театралізовані дійства, проєктну діяльність, святкування народних традицій, а також участь у групових ініціативах, де кожна дитина може проявити лідерські якості. Такі форми діяльності забезпечують адаптивність, комунікативну відкритість і вміння керувати емоціями.

Формування лідерських якостей потребує також активної участі родини та взаємодії батьків із педагогами. Партнерство ЗДО та сім'ї дозволяє забезпечити

цілісність впливів, створити умови для формування стабільного ціннісного ставлення до лідерства як до відповідального служіння колективу.

Загалом, середовище ЗДО, яке забезпечує залучення дітей до змістовної взаємодії, є основою для виявлення і розвитку лідерського потенціалу. Таке середовище стимулює саморегуляцію поведінки, ініціативу, здатність приймати рішення, співпрацювати та досягати спільної мети.

Опрацювання програм спрямовувалося на вирішення таких завдань:

- формування у дітей уявлення про місце спілкування в житті людини, важливість культурної поведінки під час спілкування з оточенням;

- вивчення та закріплення слів подяки і вибачення, мовних і немовних способів вітання та прощання, форм звертання до дорослих і однолітків, знайомих і незнайомих людей, навчання застосовувати вербальні (ввічливі слова, фрази) і невербальні (мова жестів, міміка) засоби спілкування й адекватно реагувати на слова співрозмовника;

- ознайомлення з різними емоціями, навчати розуміти свої емоції та розпізнавати емоції інших людей;

- розвиток умінь вербально та невербально виражати емоції;

- виховання доброзичливого, чуйного ставлення до оточення, вміння співпереживати та співчувати йому;

- розвиток вміння слухати й чути співрозмовника;

- формування позитивного ставлення до процесу спілкування, бажання спілкуватися.

Діти не лише отримували певні знання про основи культури спілкування і способи її прояву, а й мали можливість оволодівати необхідними емоціями та практичними вміннями. Це досягалося за рахунок використання комплексу різноманітних методів, які добиралися з огляду на поставлені завдання й визначені напрями дослідно–експериментальної роботи.

У процесі формування лідерських якостей у дітей дошкільного віку надзвичайно важливим є попереднє вивчення рівня їх розвитку. Це дозволяє педагогам визначити індивідуальні особливості кожної дитини, оцінити її

комунікативну активність, готовність до співпраці, наявність організаторських умінь, а також окреслити подальші педагогічні дії.

Діагностична діяльність проводилась у кілька етапів на базі закладу дошкільної освіти. У ході дослідження використовувалися методики, адаптовані до вікових можливостей дітей старшого дошкільного віку (5-6 років). Діагностика мала на меті:

- з'ясувати рівень комунікативної активності;
- виявити ознаки лідерського потенціалу (ініціативність, відповідальність, здатність організовувати);
- дослідити рівень соціального статусу дитини в групі;
- оцінити сформованість умінь взаємодіяти в колективі.

У межах діагностичного етапу було використано комплекс методів:

- Спостереження за вільною діяльністю дітей (ігри, побутові ситуації, колективні завдання) з фіксацією ініціативності, організаторських проявів, здатності до прийняття рішень.
- Соціометричне опитування у формі гри («Хто твій друг?» або «З ким ти хочеш гратися?») – для виявлення статусу дитини в групі.
- Методика «Керівник гри», де діти обирали з-поміж ровесників того, хто міг би організувати спільну гру (за описом ситуації або за результатами попереднього досвіду).
- Бесіди з педагогами і вихователями щодо поведінки дітей у щоденній діяльності (зокрема в режимних моментах, під час занять, прогулянок тощо).
- Аналіз продуктів діяльності дітей (малюнки, колективні аплікації, конструювання) на предмет виявлення ініціативи, здатності домовлятися, дотримання колективної мети.

Дані, отримані в результаті обстеження, дозволили поділити дітей на три групи за рівнем сформованості лідерських якостей:

1. Високий рівень (приблизно 10–15%)

Діти цієї групи виявляють виражену ініціативність, здатні організувати гру, висловлюють свої ідеї, переконують однолітків, користуються повагою у групі.

Вони охоче беруть на себе відповідальність, самостійно обирають види діяльності, впевнено поводяться у спілкуванні з дорослими та ровесниками.

2. Середній рівень (близько 60–70%)

Такі діти проявляють певну активність, однак рідко ініціюють нові справи. Частіше долучаються до вже організованої діяльності, підтримують інших. Можуть брати на себе роль організатора, але потребують підтримки або підказки з боку дорослого. У спілкуванні зазвичай дотримуються прийнятих норм, виявляють доброзичливість.

3. Низький рівень (15–20%)

Діти, які уникають активної взаємодії з групою, не виявляють інтересу до спільних справ. Їм властива пасивність, непевненість у своїх силах, труднощі у висловленні власної думки. Часто відмовляються від організаторської ролі або згоджуються лише під впливом авторитету вихователя. У деяких випадках спостерігається негативне ставлення до лідерства інших.

- У більшості дітей старшого дошкільного віку лідерський потенціал ще не розкритий повною мірою.
- Частина дітей потребує системної педагогічної підтримки, зокрема розвитку впевненості у власних силах, підтримки ініціатив, створення ситуацій успіху.
- Для ефективного формування лідерських якостей у дошкільників необхідно здійснювати цілеспрямовану педагогічну діяльність, що охоплює як індивідуальну, так і групову роботу.

Ефективним цей метод виявився під час завершення опрацювання тем програми, оскільки давав змогу побачити як досягнення дітей, так і ті аспекти, які потребували доопрацювання.

Програвалися такі ситуації:

1. Мама забирає дівчинку з дитячого садка. Вона прощається з друзями і вихователькою.
2. Вранці хлопчик збирається до дитячого садка. Йдучи з дому, він прощається з бабусею.

3. Дівчинка гралася з друзями на подвір'ї, а тепер збирається йти додому. Прощається.

Розроблені нами програми передбачали залучення дітей до «творення» власних казок. Ми пропонували персонажів або назву казки, а діти самостійно вибудовували її сюжет (колективна робота). Це сприяло розвитку в старших дошкільників і молодших школярів творчої уяви, кмітливості і спостережливості, активізувало їх на використання накопиченого досвіду з основ культури спілкування, відносин між людьми. Під час «творення» відбувався обмін уявленнями, хвилюваннями, почуттями; діти міркували і висловлювали свої особисті думки.

Цей вид роботи виявився доволі дієвим. Дітям було цікаво, вони уважно переглядали мультфільм, брали активну участь в обговоренні побаченого.

Формування основ культури спілкування передбачало ознайомлення дітей зі словами подяки та вибачення.

Ознайомлення дошкільників зі словами вибачення відбувалося за допомогою бесіди, в якій розповідали, що іноді виникають ситуації, коли нам слід вибачитися. Запитували, що це за ситуації? Оскільки це запитання викликало у дітей певні труднощі, пропонували їм переглянути відео матеріал про різні ситуації, коли одна людина повинна просити вибачення в іншої.

– Хлопчик, проходячи повз стіл, за яким сидить вихователька, зачепив книжки і скинув їх дотолу.

– Дівчинка, одягаючи пальто, зачепила хлопчика рукою.

Знайомили дітей зі словами, які вживаються під час вибачення: вибач; вибачайте; вибачте, що турбую; даруйте; пробачте; прошу вибачити; прошу пробачення; перепошую. Надалі повідомляли, що коли ми вибачаємося, то не лише промовляємо слова вибачення, а й показуємо, що ми зробили щось ненавмисно, що нам шкода (посмішка з відтінком прикрості; прохальний погляд в очі; запитальний погляд із піднятими бровами; прикладання руки до грудей; складання долонь на рівні грудей; легкий уклін; кивок головою; дотик; поглажування партнера по руці, плечу).

Підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників роботи педагогів з формування в дітей 5 – 7 років основ культури спілкування здійснювалося за допомогою запровадження розробленої нами програми «Навчаємося спілкуванню з дитиною», яка передбачала проведення тематичних батьківських зборів, індивідуальних консультацій, педагогічних читань, круглих столів, тренінгових занять, виконання батьками «домашніх завдань», залучення їх до виховної роботи, яка проводилася в старших групах і 1-х класах навчально-методичного комплексу «дошкільний навчальний заклад – початкова школа».

3. Заключні зрізи засвідчили збільшення кількості дітей в експериментальній групі, які належали до високого рівня та середнього рівнів сформованості основ культури спілкування, зменшення їхньої кількості на низькому рівні. До високого рівня віднесено 31,4 % старших дошкільників і 32,3 % молодших школярів, до середнього рівня – 54,7 % старших дошкільників і 54,6 % молодших школярів, до низького рівня – 13,9 % старших дошкільників і 13,1 % молодших школярів.

У контрольній групі на високому рівні перебувало 15,3 % старших дошкільників і 9,9 % молодших школярів, на середньому рівні – 47,9 % старших дошкільників і 48,1 % молодших школярів, на низькому рівні – 36,8 % старших дошкільників і 42,0 % молодших школярів.

Отже, розроблені та апробовані нами педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей 5 – 7 років у навчально-виховному комплексі „дошкільний навчальний заклад – початкова школа” довели свою доцільність.

Результати дослідження, представлені в другому розділі дипломної роботи.

ВИСНОВКИ

У дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і обґрунтовано новий підхід до вирішення важливого й актуального завдання, що виявляється в обґрунтуванні й експериментальній перевірці педагогічних умов формування основ культури спілкування у дітей 5-7 років в умовах навчально-виховного комплексу «дошкільний навчальний заклад – початкова школа».

1. Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що спілкуванню належить провідне місце серед чинників розвитку особистості, адже у спілкуванні й через спілкування людина виявляє себе як особистість, осягає сенс свого буття, свою самоцінність і значущість. У психологічній науці дістали трактування різні підходи до розгляду сутності спілкування. Воно розглядається як форма спільної діяльності людей (спілкування виступає вторинним щодо діяльності, підпорядковується їй), спілкування та діяльності розглядаються як окремі, але пов'язані між собою аспекти життєдіяльності людини, як самостійні категорії, які мають самоцінність і є не лише засобами, а й метою (кожний з партнерів є активним суб'єктом процесу спілкування).

З'ясовано, що навчально-виховний комплекс – це навчальний заклад, який забезпечує реалізацію права дітей на здобуття дошкільної та загальної середньої освіти. Педагогічна ефективність комплексу «дитячий садок – школа» полягає в тому, що тут створено сприятливі умови для інтеграції виховних можливостей дошкільної ланки освіти та початкової школи, забезпечується наступність між ними.

2. Встановлено наявність тісного зв'язку культури спілкування з культурою поведінки, вмінням людини передавати свої думки, почуття, емоції іншим людям, не лише говорити, а й слухати, виявляти доброзичливість, співчуття, ввічливість, тактовність, емпатію. Уточнено сутність поняття «культура спілкування» як складного особистісного утворення, що охоплює знання етичних норм і правил міжособистісної взаємодії та спілкування, позитивне емоційне ставлення до цих процесів і вміння їх самостійно конструктивно реалізовувати.

3. Визначено структурні компоненти культури спілкування (когнітивний,

емоційно–ціннісний та поведінковий), критерії (знання та уявлення дітей про етичні норми – правила, яких треба дотримуватися під час спілкування в різних ситуаціях; емоційне ставлення дітей до спілкування з іншими людьми; вміння дотримуватися етичних норм, виражати адекватне емоційне ставлення до них і до самого процесу спілкування), показники (знання слів привітання, прощання, подяки, вибачення, прохання, звернення та відмови; знання способів застосування етичних норм у процесі спілкування; характер ставлення до самого акту спілкування; прагнення здійснювати спілкування на засадах етичних норм; уміння застосовувати вербальні і невербальні способи спілкування в різних життєвих ситуаціях; уміння слухати і чути співрозмовника; вміння адекватно реагувати на інформацію, що надходить від співрозмовника, на його вербальні та невербальні дії) та рівні сформованості основ культури спілкування у дітей 5-7 років (високий, середній, низький).

За результатами констатувального етапу дослідження встановлено, що високий рівень сформованості основ культури спілкування продемонстрували 9,4 % дітей 5–7 років, середній – 48,2 %, низький рівень – 42,4 %.

4. Обґрунтовано педагогічні умови формування основ культури спілкування у дітей 5-7 років: підготовка вихователів дошкільної ланки та вчителів 1-х класів, які працюють у навчально–виховному комплексі, до формування в дітей та учнів–першокласників основ культури спілкування, застосування у відносинах з дітьми діалогічного стилю спілкування; дотримання наступності в організації виховної роботи із старшими дошкільниками та учнями–першокласниками, її змісті, формах і методах з метою забезпечити розширення і поглиблення знань, цінностей і комунікативних умінь при переході від дошкільної ланки до шкільної; підвищення педагогічної культури батьків як активних учасників роботи педагогів з формування основ культури спілкування у дітей 5-7 років.

Підготовка педагогів навчально–виховного комплексу «дошкільний навчальний заклад – початкова школа» відбувалася в рамках розробленої нами програми семінару «Підготовка педагога до формування в дітей 5-7 років основ культури спілкування».

Формами і методами, які довели свою ефективність у роботі з педагогами, виявилися бесіди, групова робота, виконання творчих завдань, ведення «Щоденника спостережень».

Реалізація принципу наступності забезпечувалася за допомогою розробки і запровадження взаємопов'язаних і взаємозумовлених наскрізних програм для проведення виховної роботи з дітьми 5-7 років «Формування основ культури спілкування у старших дошкільників» і «Формування основ культури спілкування у першокласників».

Найбільш ефективними формами і методами виховної роботи виявилися: наочні методи (відеоролики, мультфільми, фотографії, плакати); словесні методи (бесіди – етична, вступна, підсумкова; читання (слухання) творів художньої літератури – оповідань, казок, віршів; обговорення прислів'їв та приказок; вивчення скоромовок); практичні методи (ігри, ігрові вправи, розв'язання проблемних ситуацій, малювання, співи, інсценування, моделювання та програвання ситуацій спілкування, розповіді дітей, складання казок, створення колажів).

Підвищення педагогічної культури батьків забезпечувалося шляхом роботи за програмою «Навчаємося спілкування з дитиною». Основними формами роботи, які довели свою ефективність, виявилися: тематичні батьківські збори, педагогічні читання, тренінгові заняття, індивідуальні та групові тематичні консультації, виконання батьками «домашніх завдань», залучення їх до участі у виховній роботі навчально-методичного комплексу.

Загальна динаміка рівнів сформованості основ культури спілкування дітей 5-7 років експериментальної групи від початку формувального етапу експерименту до його завершення засвідчила помітне збільшення кількості старших дошкільників і молодших школярів, які належали до високого і середнього рівнів цієї сформованості, та зменшення кількості респондентів, які за результатами констатувального етапу експерименту були віднесені нами до низького рівня. У контрольній групі суттєві позитивні зрушення в загальній динаміці рівнів сформованості основ культури спілкування дітей 5-7 років від початку формувального етапу експерименту до його завершення не зафіксовані.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми. Подальшої розробки потребують питання, пов'язані з розширенням меж дослідження на інші вікові категорії дітей, які навчаються у НВК «дошкільний навчальний заклад – початкова школа», винайдення можливостей забезпечення наступності між дошкільними та загальноосвітніми навчальними закладами, що функціонують окремо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти: нова редакція. Київ: МОН України, 2021. 38 с.
2. Бевзенко Л. Д. Соціальна компетентність дошкільника: теорія і практика. Київ: 2018.
3. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід у дошкільній освіті: методичний аспект. Київ: Педагогічна думка, 2014.
4. Білоус О. В. Формування комунікативної компетентності старших дошкільників у грі. Тернопіль, 2020.
5. Богуш А. М. Дошкільна лінгводидактика: монографія. Київ: Вища школа, 2007. 327 с.
6. Болтівець С. І. Вікова психологія: дошкільний вік. Київ: Либідь, 2012.
7. Вертугіна Н. В. Соціально–емоційний розвиток дошкільників: навч.–метод. посіб. Харків, 2019.
8. Вітвицька С. С. Компетентнісний розвиток дитини: дошкільний період. Житомир: Полісся, 2016.
9. Водясова Л. П. Лідерські якості у дітей дошкільного віку: методичні орієнтири для ЗДО // Педагогічні науки. 2021, №3: с. 45–53. 9 с.
10. Воробйова О. М. Розвиток ініціативності старших дошкільників у проєктній діяльності // Дошкільна освіта. 2020, №2: с. 12–19. 8 с.
11. Гавриш Н. В. Ігрова діяльність як фактор соціалізації дітей 5–6 років: монографія. Луганськ: Альма–матер, 2011.
12. Гончаренко О. Партнерська взаємодія в ЗДО як умова формування дитячої суб'єктності // Педагогіка і психологія. 2019, №4: с. 61–68. 8 с.
13. Гордєєва Т. О. Саморегуляція поведінки старших дошкільників у взаємодії з ровесниками // Психологія і суспільство. 2018, №1: с. 72–81. 10 с.
14. Гречаник О. С. Соціально–комунікативний розвиток дошкільників: посібник для педагога. Київ: Світич, 2017.

15. Грищенко М. О. Виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в умовах ЗДО // Науковий вісник МОН. 2022, №1: с. 102–109. 8 с.
16. Гуртовенко Л. П. Технології розвитку критичного мислення в дошкільній освіті. Полтава: ПНПУ, 2021.
17. Даниленко О. В. Соціальне партнерство ЗДО і сім'ї у становленні лідерських якостей дітей // Педагогічна освіта: теорія і практика. 2020, №28: с. 34–41. 8 с.
18. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2014. 304 с.
19. Жерносек І. Розвиток співпраці у старших дошкільників засобами колективної гри // Рідна школа. 2019, №6: с. 15–19. 5 с.
20. Задорожна І. П. Формування навичок комунікації дітей старшого дошкільного віку. Львів: 2015.
21. Зеленюк О. І. Педагогіка партнерства у ЗДО: практикум. Київ: Генеза, 2018.
22. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії. Київ: Вища школа, 2008.
23. Калуська Л. І. Лідерство дитини дошкільного віку: сутність, прояви, педагогічна підтримка // Педагогіка формування творчої особистості. 2021, №77: с. 120–125. 6 с.
24. Каплуновська О. В. Формування ініціативності дітей старшого дошкільного віку в ігрових центрах. Тернопіль: ТНПУ, 2019.
25. Коваленко О. В. Соціально–емоційна компетентність як підґрунтя лідерства дошкільника // Молодь і ринок. 2020, №7–8: с. 80–85. 6 с.
26. Козлюк Я. С. Педагогічні умови розвитку відповідальності у дошкільників // Педагогічний процес: теорія і практика. 2018, №4: с. 27–33. 7 с.
27. Кононко О. Л. Дитина в соціумі: психологічні основи соціалізації. Київ: Освіта, 2016.
28. Коротяєва Т. В. Вправи на розвиток саморегуляції та співпраці у дітей 5–6 років: методичні рекомендації. Херсон: 2020.

29. Крутий К. Л. Дошкільна освіта: компетентнісні підходи та освітній простір. Запоріжжя: ТОВ ЛПС ЛТД, 2010. [потрібно уточнити стор.]
30. Кузьмінський А. І. Загальні основи педагогіки: курс лекцій. Київ: Знання, 2011.
31. Левінець Л. С. Партнерська взаємодія дорослого і дитини в освітньому середовищі ЗДО. Київ: [видавництво], 2019.
32. Леонтєва О. П. Колективна діяльність як умова розвитку лідерських якостей дошкільників // Педагогічні інновації. 2022, №1: с. 54–60. 7 с.
33. Лисенко Н. В. Медіаграмотність у дошкільній освіті: формування критичного мислення. Київ: ІРМ, 2021.
34. Логвіненко Т. І. Розвиток комунікативної активності дітей старшого дошкільного віку. Харків: Основа, 2015.
35. Луценко І. М. Розвиток лідерського потенціалу дошкільників у спільній діяльності // Дошкільна освіта. 2021, №3: с. 9–16. 8 с.
36. Мартиненко С. В. Соціально–емоційний розвиток дітей 5–6 років: тренінгові вправи. Київ: Літера ЛТД, 2020.
37. Машовець М. А. Виховання відповідальності у дошкільників: методичний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2013.
38. Меленець О. Г. Формування навичок співпраці у старших дошкільників через сюжетно–рольову гру // Наука і освіта. 2019, №9: с. 101–107. 7 с.
39. Мінченко О. В. Метод проектів у дошкільній освіті: розвиток ініціативності. Одеса: ПНПУ, 2018.
40. Нечай Н. В. Лідерські якості в структурі соціальної компетентності дошкільників // Педагогіка і психологія. 2020, №2: с. 37–44. 8 с.
41. Овчарук О. Компетентнісний підхід і виховання громадянських якостей у дітей дошкільного віку. Київ: КІС, 2015.
42. Огієнко О. М. Взаємодія ЗДО та сім'ї у розвитку суб'єктності дитини. Кам'янець–Подільський: КПНУ, 2017.
43. Павленко В. В. Соціальна взаємодія дітей старшого дошкільного віку: досвід формування // Вісник ХНПУ. 2019, №61: с. 140–147. 8 с.

44. Пелагейченко Н. М. Педагогіка співробітництва у дошкільній освіті: теорія і практика. Дніпро: 2016.
45. Пометун О. І. Навчати мислити критично: технології для ЗДО і початкової школи. Київ: Освіта, 2019.
46. Приходько Т. Виховання лідерства через дитяче самоврядування у ЗДО // Дошкільна освіта. 2022, №4: с. 20–27. 8 с.
47. Рейпольська О. Д. Педагогічні умови розвитку лідерського потенціалу дітей старшого дошкільного віку: монографія. Київ: Педагогічна думка, 2023.
48. Рогальська Я. Формування навичок командної роботи в дошкільників // Педагогічний дискурс. 2021, №30: с. 89–95. 7 с.
49. Савченко О. Я. Розвиток учнів (дітей) як суб'єктів діяльності: від дошкілля до школи. Київ: Педагогічна думка, 2011.
50. Сенічкина О. В. Розвиток емоційного інтелекту старших дошкільників: методичний посібник. Київ: Літера ЛТД, 2020.
51. Сидоренко В. В. Дидактичні ігри як засіб формування ініціативності дошкільників. Черкаси: [видавництво], 2017.
52. Смирнова Н. О. Комунікативна компетентність дітей 5–6 років: теорія та практика. Львів: Світ, 2016.
53. Соловей Л. В. Соціально–емоційне навчання в ЗДО: практичні кейси. Київ: Генеза, 2022.
54. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ: Радянська школа (перевидання), 2016.
55. Тарасенко Г. П. Розвиток саморегуляції поведінки у старших дошкільників: метод. рекомендації. Миколаїв: [видавництво], 2019.
56. Ткаченко Н. М. Психолого–педагогічні умови формування лідерських якостей дітей дошкільного віку // Педагогічні науки. 2020, №85: с. 201–207. 7 с.
57. Хоружа Л. Л. Дитина і соціум: розвиток громадянських якостей у дошкільному віці. Київ: Педагогічна думка, 2015.

58. Черниш Н. П. Ініціативність і відповідальність дошкільника: тренінг для вихователів. Полтава: 2021
59. Шелестова Л. В. Соціально–комунікативний розвиток старших дошкільників у взаємодії з ровесниками. Суми: [видавництво], 2018.
60. Якименко С. О. Формування лідерського потенціалу у дітей 5–6 років засобами сюжетно–рольової гри // Актуальні питання педагогіки. 2021, №2: с. 56–62. 7 с.